

ताराबाई.

(ऐतिहासिक पंचांकीं गद्य नाटक.)

लेखक व प्रकाशक

नारायण रामचंद्र गोखले

आवृत्ति पहिली.

सन १९१७.

किंमत वारा आणे.

मुद्रक—अभ्युत चिंतामण भट, यशवंत छापखाना
१४८३ कसबा पेठ, पुणे शहर.

लेखक व प्रकाशक—नारायण रामचंद्र गोखले, पंढरपूर.

सर्व प्रकारचे हक्क लेखकाने स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रस्तावना.

भारतवर्षाच्या पुण्यभूमींत अनेक तत्वज्ञ, शास्त्रकार, साधु, पंडित, मुत्सद्दी आणि योद्धे होऊन गेले. तीमध्ये राजपुत्रस्थानें (राजपुताना) ही प्रामुख्याने वीरप्रसव भूमि होय. टॉडने केलेला राजस्थानचा इतिहास वाचून रजपुतांच्या शौर्याच्या, धाडसाच्या, त्यागाच्या, कलहाच्या व आत्मनाशाच्या गोष्टी चित्तांत क्षणैक नानाप्रकारचे विकार उत्पन्न करतात. सामान्य वाचकाच्या मनांत जर असा विचारकल्लोळ उत्पन्न होतो, तर कवींची स्थिति काय होत असेल? त्या स्थितीची कल्पना त्या त्या प्रसंगावरील कवींची वीर-करुण-रसोत्पादक काव्ये वाचलीं म्हणजेच येईल. राजस्थान-च्या इतिहासांत असे कांहीं मनोरम व उदात्त प्रसंग आहेत की,—कवि, कादंबरीकार व नाटककार यांनी आपलें लेखन-कौशल्य खर्च करावें. त्यापैकीच एका प्रसंगावर प्रस्तुतची नाट्य-कृति नटविली आहे. तो प्रसंग असाः—

मेवाडच्या कुंभराण्याचा दुसरा मुलगा रायमल्ल इ. स. १४७४ सालीं गादीवर बसला. हा पराक्रमी व न्यायी राणा होता. त्याला दोन बायका होत्या. त्यांपैकी पहिलीपासून संग (संग्रामसिंह), पृथ्वीराय व दोन मुली आणि दुसरीपासून जयमल्ल अशीं पांच मुलें त्यास झालीं. त्याच्या तिन्ही पुत्रांचे स्वभाव भिन्नभिन्न होते. त्यांचे आपापसांत कलह होत. शिवाय सूर्यमल्ल म्हणून त्याचा एक पुतण्या होता, तोही त्या कलहांत भाग घेई. एके दिवशीं हे शिकारीला गेले असतांना शिकार झाल्यावर गोष्टी बोलत बसले. त्या वेळीं संग म्हणाला, “ मी जरी मेवाडच्या गादीचा वारस आहे, तरी ह्या जवळच्या देवीच्या मंदिरांत जाऊन कोणी गादी-वर बसावें याविषयीं आपण कौल मागूं. ” ह्याप्रमाणें बेत ठरून ते देवळांत गेले. पृथ्वीराय व जयमल्ल जमिनीवर बसले. संग एका व्याघ्रांबरावर बसला; व त्याचेच शेजारीं सूर्यमल्ल आसनावर एक मांडी ठेवून बसला. भक्तिणीला त्यांनीं आपला हेतु कळविला व कौल मागितला. तिनें संगकडे बोट करून हा मेवाडचा भाव

राणा आहे व त्याचेजवळ बसलेला राज्याचा थोडा अंश मिळवील असे सांगितले. पृथ्वीरायाला ते भविष्य सहन न होऊन त्याने रागाने संगावर तरवार उपसली. परंतु सूर्यमल्ल आडवा आल्याने संग बचावला. तरी पण त्याला पांच चार वार लागले. त्यांतच एक डोळ्याला लागून तो एका डोळ्याने अंधळा झाला. सूर्यमल्ल व पृथ्वीराय हे एकमेकांशी लढत असतां परस्पर घायाळ झाले व तेवढ्यांत संगाला निसटून जाण्यास अवसर मिळाला.

संग बीडा उदावत याचे आश्रयास गेला. परंतु जयमल्लाने त्याच्या आश्रयदात्याला ठार केल्यामुळे तो गुप्तवेष्टाने धनगराचे घरीं मेढ्या राखीत कांहीं दिवस राहला. नंतर आसपासच्या राजांचा परिचय करून घेऊन अजमीराजवळ श्रीनगरच्या राजाचे चाकरीस राहिला व तेथूनच उदयास आला व पुढे मेवाडचा राणा झाला. बाबरचा प्रतिस्पर्धी संग राणा तो हाच.

रायमल्लास संग कोठे गेला हे कळले नाही. पण पृथ्वीरायाच्या दुष्टाव्यामुळे तो गेला असे समजून त्याने पृथ्वीरायास मेवाडच्या राज्यांतून हद्दपार केले. तो गोदवाड प्रांतांत नांदोल येथे गेला. तेथे ओझा नांवाच्या वाण्याशी त्याची मैत्री जडली व त्याच्याच सल्ल्याने आरवली डोंगरांतील मेणा जातीचे भिल्ल दंगा करून गोदवाड प्रांताला त्रास देत, त्यांचा मोड करून तो तेथील राजा झाला.

जयमल्ल विषयी होता; परंतु त्याच्यावर रायमल्लाची प्रीति असल्यामुळे व मेवाडची गादी बहुतेक आपलीच असा भरंवसा आल्यामुळे त्याची वृत्ति जास्त उन्मत्त झाली. शूरतान हा थोदा येथील राजा असून त्याला ताराबाई नांवाची सुस्वरूप कन्या होती. जयमल्लाने तिच्याकरितां शूरतानाकडे मागणी केली. त्यावर शूरतानाने असा निरोप पाठविला कीं “माझे राज्य पठाणांनीं घेतले आहे, ते परत मिळवून दिले तर मी आपली कन्या तुला देईन.” ते जयमल्लाने मान्य केले; परंतु राज्य मिळवून देण्यापूर्वी विषयवासना तृप्त करण्यासाठीं ताराबाईच्या मंदिरांत शिरून बलात्कार करण्याचा जयमल्लाने प्रयत्न केल्यामुळे शूरतानाने त्याचा शिरच्छेद केला. या कृत्याचा सूड घेण्यास रायमल्लास

पुष्कळानीं भर दिली. पण राण्यानें ती मनावर न घेतां शूरतानास बेदनूर प्रांत बक्षिस दिला. पुढें पृथ्वीरायानें आपल्या बाहुबलानें पठाणांचा पराभव करून थोदाचें राज्य शूरतानास मिळवून दिलें. शूरतानानें ताराबाईचें पृथ्वीरायाशीं कृतज्ञतापूर्वक लग्न लावून दिलें.

भविष्याप्रमाणें राज्यवैभव मिळण्याची सूर्यमल्ला आशा होती; व राण्याजवळ त्याचा कोणी पुत्र नाहीं हें पाहून लाखा राण्याच्या वंशांतला सारंगदेव व माळव्याचा सुलतान मुजफर यांच्या कुमकेनें त्यानें चितोडावर स्वारी केली. राणा रायमल्लही त्यांना तोंड देऊन उभा राहिला. पण वार्धक्यामुळें व पुत्रशोका-मुळें तो क्षीणबल झाला होता. त्याला अनेक जखमा लागून तो रणांत व्याकुल होऊन पडला आहे, इतक्यांत पृथ्वीराय त्याच्या मदतीस आला. त्यानें सूर्यमल्लाला अनेक जखमा केल्या व सारंगदेवालाहि अनेक जखमा करून पराभूत केलें. पुढें सारंगाला त्यानें देवीपुढें बली दिलें. सूर्यमल्लानें मेवाड सोडून दुसरीकडे राज्य स्थापलें. ह्या युद्धांत ताराबाई पृथ्वीरायाबरोबर शत्रूशीं लढत होती; व तिनेंही मोठा पराक्रम केला.

सिरोहीचा ठाकूर आपल्या बहिणीला नीट रीतीनें वागवीत नाहीं, याबद्दल पृथ्वीरायानें आपल्या मेव्हणाला शासन केलें. त्यामुळें व पृथ्वीरायाच्या कीर्तीचा मत्सर मनांत उद्भवून सिरोहीच्या ठाकुरानें पृथ्वीरायाला विषप्रयोग केला; त्यामुळें पृथ्वीरायाचा अंत झाला. तारेनें रजपुत-चालीप्रमाणें जोहर करून घेतला.

वर दिलेल्या कथानकावर प्रसिद्ध वंग नाट्याचार्य **द्विजेंद्र-लाल राय** यांनीं 'ताराबाई' नांवाचें सुरस नाटक लिहिलें आहे. त्याचाच भावार्थ रूपानें अनुवाद करून हें पुस्तक लिहिलें आहे. इतिहास व नाटक यांत अंतर असतें. नाटकांत स्वाभाविक चित्ताकर्षक प्रसंगाला कृत्रिम चित्ताकर्षकतेची जोड द्यावी लागते, म्हणून मूळ ऐतिहासिक कथानकांत ठिकठिकाणीं लहान-

* टीप— लढाई चालली असतांना रात्रीचे वेळीं पृथ्वीराय सूर्यमल्लाकडे भोजनास आला होता, व ते देधे प्रेमानें जेवले; असें बखरींत लिहिलें आहे.

मोठे फेरफार करावे लागले आहेत. मूळ कथेत सूर्यमल्ल राय-मल्लाचा पुतण्या आहे. त्याला स्वभाववैचित्र्यासाठीं रायमल्लाचा धाकटा भाऊ कल्पिले आहे. व इतिहासांत विशेष आधार नसलेली पण स्वभावविकास दाखविण्यास योग्य. अशी त्याच्या स्वभावाची मांडणी केली असल्यामुळेच नाटकांत कित्येक मनोरम प्रसंग व उपप्रसंग घालतां आले आहेत. तमसेचें पात्र बहुतेक काल्पनिक आहे. ऐतिहासिक कथानक व पुढील नाट्यकृति यावरून कोठें कसे कसे फेरफार केले आहेत व त्यामुळे रसपरिपोष कसा झाला आहे याचा विस्तार पाणाक्ष वाचकापुढें जास्त करावयास नको.

पृथ्वीराय व ताराबाई यांचा शेवट दुःखकारक झालेला पाहून सहृदय वाचकांस वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पण जगाची रहाटीच कांहीं चमत्कारिक आहे. सद्गुणी मनुष्यांचें जीवित प्रायः दुःख, शोक, निराशा यांनींच भरलेलें आढळून येतें. त्यावरून परमेश्वराच्या सृष्टींत न्याय आहे कीं नाहीं, असाही क्षणभर मनांत विचार उभा राहतो. पण तसें नाहीं. नीच मनोवृत्तींच्या मनुष्यांचें जीवन कांहीं काल सुखकारक दिसलें तरी त्यांना ह्या जन्मीं नाहीं पुढील जन्मीं आपल्या दुष्कर्मांचें प्रायश्चित्त भोगलेंच पाहिजे. सन्मार्गानें चालणारांना पूर्वसंचितामुळे दुःख भोगावें लागतें हें पाहून तरी मनुष्यांनीं चांगल्या मार्गानें चालावें.

प्रस्तुत पुस्तक छापण्याचे कामीं यशवंत छापखान्याचे मालक अच्युत चिंतामण भट व व्यवस्थापक बाळकृष्ण भाऊ जोशी ह्यांनीं जें सौहार्द दाखविलें, त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. प्रकृति अस्वस्थ व चित्त उदासीन असतांनाही ज्या करुणाघन परमेश्वराच्या कृपाकटाक्षानें नवीन भाषेशीं परिचय होऊन हें पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा झाली त्याचे अनन्यभावानें उपकार स्मरून, त्यानें अशीच वाङ्मयसेवा उत्तरोत्तर करवावी अशी नम्रपणें प्रार्थना करून हा प्रस्तावनालेख संपवितों.

विप्राचें दत्तमंदिर,
श्रीक्षेत्र पंढरी.

ना. रा. गोखले.

नाटकांतील पात्रांची यादी.

(पुरुष)

रायमल्ल	मेवाडचा राणा.
सूर्यमल्ल	रायमल्लाचा भाऊ व सेनापति.
संग	}	...	रायमल्लाचे पुत्र.
पृथ्वीराय		...	
जयमल्ल		...	
प्रभुराय	सिरोहीचा राजा.
शूरतान	थोदाचा अधिपति.
सारंगदेव	रायमल्लाच्या सैन्यांतील एक अधिकारी.
मुजफर	मालव्याचा नबाब.

(शिवाय बाणी, चंद्रराय, शेतकरी, बैरागी इत्यादि.)

(स्त्री)

राणी	शूरतानाची बायको.
ताराबाई	,, मुलगी.
तमसा	सूर्यमल्लाची बायको.
यमुना	रायमल्लाची कन्या व प्रभुरायाची बायको.

(शिवाय चारिणी, दासी, शेतकऱ्याची बायको इत्यादि.)

श्री.

ताराबाई

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

स्थल —सूर्यमहाचा वाडा. काल—प्रभात.

(सूर्यमल्ल व त्याची पत्नी तमसा.)

सूर्य०—थोदाचा अधिपति राणा शूरतान रणक्षेत्रांतून पळून गेला. हाय ! क्षत्रिय असून त्यानें निघ वर्तन केलें !

तमसा—तो आतां कोठें आहे ?

सूर्य०—आरवली पर्वताच्या पठारावर एक आश्रम करून राहिला आहे.

तमसा—तुम्हीं त्याचा पर्णकुटिका पाहिली ?

सूर्य०—त्याच्या आश्रमांत बारा दिवस मी होतो.

तमसा—त्याच्याबरोबर त्याची गर्विष्ठ राणी आहे का ?

सूर्य०—होय; शिवाय त्याची अप्रतिम लावण्यवती कन्या ताराही तेथें आहे. सांगितलें म्हणजे नवल वाटेल; पण तिला महाभारत, रामायण हीं तोंडपाठ येत आहेत.

तमसा—राणीचा गर्व आतां कमी झाला असेल ?

सूर्य०—प्रिये, तिच्यावर दुदैव ओढवलें, याबद्दल हर्ष मानूं नको. तें सर्वांना आपला प्रभाव दाखवितें.

तमसा—दुदैव आमचेकडे पाहिल ? उन्नतीला अधोगतीची भोति. पण मी कांहीं राणी नाही !

सूर्य०—तूं सेनापतिपत्नी आहेस ना ? हें कांहीं कमी भाग्य नाही.—संग, पृथ्वीराय किंवा जयमल्ल यांपैकीं कोणी तरी पुढें चितोडचा राणा झाल्यावर त्याचा तारेशीं विवाह होईल.

तम०—ह्या तिघांपैकीं कोण बरें मेवाडचा राणा होणार ?

सूर्य०—कोण होईल हें कांहीं सांगतां येत नाही. मोठा

भानगडीचा प्रश्न आहे! फारच गुंतागुंतीचा! सर्वांत धाकटा जयमल्ल असून तो राण्याचा फार आवडता आहे. दुसरा मुलगा पृथ्वीराय धाडसी, उदार आहे; परंतु उतावीळ व दुसऱ्याच्या तंत्राने वागणारा आहे. संग सर्वांत थोर असून सर्वगुणसंपन्न व राजा होण्यास पात्र आहे. तिघांच्या तीन तऱ्हा असल्यामुळे पुढे यांपैकी मेवाडचा राणा कोण होईल, हे कांहीं सांगतां येत नाहीं.

तमसा—ज्येष्ठ पुत्राला गादी मिळावयाची हा सिद्धांत आहेना?

सूर्य—तो सिद्धांत येथे मानतां येत नाहीं. रायमल्ल जर जयमल्लाचे शिरावर मुकुट ठेवील, तर त्याच्यापुढे कोणाचे कांहीं चालणार नाहीं. प्रजेलाही असें वाटते कीं, जयमल्ल मेवाडचा भावी राजा. परंतु संग आपला जन्मसिद्ध हक्क सोडील असें वाटत नाहीं; आणि पृथ्वी तरी गप्प बसेल काय?

तम०—पृथ्वीरायाचा काय हक्क?

सूर्य०—पृथ्वीराय क्षात्रतेजाने सैन्याला प्रिय आहे म्हणून.

तम०—मग राज्य अस्थिर!

सूर्य०—अस्थिर तर खरें.

तम०—मग तुम्ही राजाचे भाऊ असून आपल्या हक्काकरितां काय म्हणून प्रयत्न केला नाहीं हे समजत नाहीं.

सूर्य०—मी मेवाडचा राणा होऊं?—प्रिये, काय म्हणालीस? शुद्धीवर ये. एकदां बोललीस तें बोललीस, पण ही गोष्ट उच्चारूं नकोस!—जा!—जा! (तमसा जाते)

सूर्य०—(स्वगत) आश्चर्य! आश्चर्य! माझ्या अंतःकरणांतील पापाची कल्पना तमसेला कशी समजली! मी चारिणी-मंदिरांत गेलों होतो. तेथे तिनें माझा हात पाहून 'तूं मेवाडचा राणा होशील' असें सांगितलें. तें नवें भविष्य ऐकून माझे अंतःकरण तत्क्षणीं चंचल व उत्तेजित झालें. ही गोष्ट अशनीं शयनीं मी मनांत आठवीत असें. 'राजभ्राता असून आपल्या हक्कापासून मी वंचित आहे' असें कोणीतरी माझा कानाशीं गुणगुणत आहे असें मला वाटे. त्याचाच प्रतिध्वनि तमसेच्या तोंडांतून मी आज ऐकिला. ज्याप्रमाणें चोर आपली छाया पाहून दचकतो व निष्कारण उभा राहतो, त्याचप्रमाणें मी भीत होतो. पण माझी

इच्छा आज जास्त प्रबल होत आहे. नाही! नाही! मी असले घाणेरेडे व निद्य कार्य करणार नाही! किती अमंगल विचार! ज्याचे अन्न खाल्ले त्याच्या विरुद्ध खड्ड घेऊन उठावयाचे? मग त्याने विश्वास कोणावर ठेवावा? किती अमंगल! माझ्या मनांत आले तें दुसऱ्याच्या तोंडून ऐकिले! आरशांत प्रतिबिंब दिसावे त्याप्रमाणे माझा विचार मी दुसऱ्याच्या तोंडून ऐकिला! अमंगल! भयंकर! हें कार्य मी करणार नाही.—अशक्य! अशक्य!

(पृथ्वीराय येतो.)

पृथ्वी०—काका,—

सूर्य०—(दचकून) कोण? पृथ्वी?

पृथ्वी०—होय मीच! आपण दचकलां कां?

सूर्य०—नाहीं.

पृथ्वी०—मी कसे तें कबूल करीन? सांगाना कां दचकलां?

सूर्य०—मी विचार करीत होतो. नाही, नाही; काय सांगूं? विशेष कांहीं नाही.

पृथ्वी०—काका, जें काय असेल तें मला सांगितलें पाहिजे. अनमान करूं नका. मी दररोज येतो पण तुम्ही असे कधी दचकून उठलां नाही. सांगा.

सूर्य०—काय सांगूं? वत्सा! राणा मरण पावल्यावर कोण गादीवर बसेल याचा मी विचार करीत होतो.

पृथ्वी०—काय? ज्येष्ठ भ्राता संग.—

सूर्य०—वत्सा! ही गोष्ट तर सरळ.

पृथ्वी०—मग भानगड कोठें राहिली. ज्येष्ठपुत्रालाच राज्य मिळते ही पूर्वापार वहिवाट आहे.

सूर्य०—पूर्वापार नाही. तुला इतिहास ठाऊक आहे? त्यांत कनिष्ठ पुत्रालाहि गादी मिळाल्याची उदाहरणे आहेत.

पृथ्वी०—जयमल्ल!—हं:!

सूर्य०—लक्षांत आण; तुझ्या पित्याची सर्वांहून जयमल्लावर जास्त प्रीति आहे ना?

पृथ्वी०—(विचार करून) होय, आहे खरी.—तसें होवो!

सूर्य०—तुझा सरळ व उदार स्वभाव आहे. तूं राजा होणें अशक्य नाही.

पृथ्वी०—(आश्चर्याने) मी !

सूर्य०—कां नाही ? शस्त्राने तूंच बळवान् आहेस. सैन्याला प्रिय तूं ! तूंच खरा राजपुत्र !

पृथ्वी०—(आश्चर्याने) मी !

सूर्य०—वत्सा ऐक ! मीं इतके दिवस प्रयत्नाने तुझे संरक्षण केले; हाताखांद्यावर वागविले; प्रेमाने चुंबन घेतले; अनेक प्रकारचे कौतुक केले; तुला सिंहासनावर बसलेले पाहिले म्हणजे माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या. (संग येतो)

संग—काका येथे आहेत ?

सूर्य०—होय येथेच. संग, काय म्हणतोस ?

संग—जयमल्ल—

सूर्य०—जयमल्ल काय करतो ?

संग—त्याने एक सुंदर बालिका धरून आणिली आहे. तिचा बाप बाबांकडे गाऱ्हाणे घेऊन आतां येईल. काका, धर्माच्या व नीतीच्या बाबतींत बाबांचा स्वभाव कसा कठोर आहे हे तुम्हांस ठाऊक आहेच. तरी जयमल्लाचे रक्षण करा.

सूर्य०—मी काय करूं ? त्याला योग्य शासन मिळू दे. मी काय करूं !

संग—त्याला समजुनीच्या दोन गोष्टी सांगा तो अजाण मूढ बालक आहे.

पृथ्वी०—जयमल्ल अजाण व मूढ ! चल; मी त्याच्या दोषाचा योग्य न्याय करितों.

सूर्य०—हा जयमल्ल आला. (जयमल्ल येतो)

पृथ्वी०—जयमल्ल ! खरें सांग; तूं एकादी बालिका धरून आणिली आहेस !

जय०—होय, आणिली आहे.

पृथ्वी०—वाः ! आतांच्या आतां तिला सोडून दे.

जय०—काय म्हणून ! मला आज्ञा करणारा तूं कोण !

पृथ्वी०—मी पृथ्वीराय ! तुझा थोरला भाऊ !

जय०—मी तुझे म्हणणें मानीत नाहीं.

पृथ्वी०—उत्तर दे, सोडून देतोस कीं नाहीं ?

जय०—(संगाला) दादा—

पृथ्वी०—(मानगुटी धरून) सोडून देतोस कीं नाही !

संग—पृथ्वी ! जयमल्लालो सोडून दे.

पृथ्वी०—तुम्ही जा ! (जयमल्लास) सोडून देतोस कीं नाही !

जय०—देतो.

संग०—पृथ्वी ! तूं कां रागावलास आहेस ? जयमल्ल मूढ, अजाणता आहे.

पृथ्वी०—चल बरोबर ! माझ्या समोर ह्या क्षणीं सोडून दिलें पाहिजे. (दोघे जातात.)

सूर्य०—संग !

संग—काका !

सूर्य०—जयमल्लानें तुझा घात केला हें माहीत आहेना !

संग—होय.

सूर्य०—तो तुझा तिरस्कार करतो.

संग—कशासाठीं ?

सूर्य०—तूं ज्येष्ठ भ्राता म्हणून.

संग—हाय ! मूढ, अबोध बालक ! (जातो)

सूर्य०—किती मोठें अंतःकरण हें याचें ! परंतु—(यमुना येते)

यमुना—काका ! मधवा दादा कोठें आहे !

सूर्य०—कां बरें !

यमुना—थोडें भेटावयाचें आहे.

सूर्य०—कशासाठीं ?

यमुना—सहज.

सूर्य०—चल मजबरोबर. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—रस्ता. काल—दुपार.

(कलश घेतलेल्या दोन दासी)

प० दासी—काल राणाजी फार रागावले होते. ऐकलेंस का ?

दु० दा०—ऐकलें खरें. पण ते कोणावर रागावले ?

प० दा०—मधवे कुमार पृथ्वीराय !

दु० दा०—त्यांच्यावर ! कशासाठीं ?

प० दा०—छोट्या राणीसाहेबांचे कुमार जयमल्ल यांना ते मारीत होते.

दु० दा०—खरें काय ? बरें मग—

प० दा०—भावाभावांचा तंटा ! परंतु जयमल्ल कुमारजींवर राणाजींची मर्जी आहे, हें तुला ठाऊक आहे ना ?

दु० दा०—तें आहे ग माहीत. धाकट्या राणीच्या मुलीवरच राजाची प्रीति असावयाची हा सामान्य नियम आहे. पुराणांत सुद्धां राजा दशरथानें धाकटी राणी कैकयी आवडती म्हणून तिचा हट्ट पुरवण्यासाठीं रामचंद्राला वनवासाला पाठविलें व धाकटा मुलगा भरत ह्याला राज्य दिलें, अशी कथा आहे. त्यांतलाच हा प्रकार. बरें, तंटा कसा मिटला ?

प० दा०—तंटा काय मिटायचा ! राणाजींना ही हकीकत कळतांच ते पृथ्वीरायाला रागें भरले. व राणाजींच्या पुढें कांहीं चालत नसल्यामुळें पृथ्वीराय मनाशीं जळफळत मागें सरले. खरी बाजू, खरी हकीकत, याचा कधीं विचार होत नसतो. मोठ्यांची मर्जी हाच न्याय ! राणाजी गेल्यावर जयमल्ल गादीवर बसणार हो !

दु० दा०—हें अगदीं ठरल्यासारखें झालें म्हणावयाचें ! ठीक. आश्चर्य आहे बाई ! अग आपण हा तर्क करितों. परमेश्वराची इच्छा काय आहे ती का आपल्याला कळते ?

प० दा०—परमेश्वराची इच्छा कसली ? धाकट्या राणीची इच्छा म्हण !

दु० दा०—एकूण तुझ्या म्हणण्याच अर्थ असा कीं, राण्यानें दुसरें लग्न केलें कीं, तो तिच्या हातांतील बाहुलें बनला समजावा. ती नाचवील तसें त्यानें नाचावें.

प० दा०—यांत काय संशय ! पहा, थोरल्या राणीसाहेबांची मुलगी यमुना गुणानें, रूपानें कशी आहे ! जशी कांहीं स्वर्गातील देवता. पण तिला एका अवलक्षणी नरपशूच्या हातांत दिली. या गोष्टीचें स्मरण झालें म्हणजे वाईट वाटतें.

दु० दा०—यमुना सासरीं जात नाही का !

प० दा०—न जाऊन काय करते ! मुलीचें लग्न करतात तें माहेरीं राहण्याकरितां काय ?—नाहीं. आज नाही उद्यां ती सासरीं जाईलच.

दु० दा०—हाय रे, गरीब विचारी! श्रीमंताच्या कुळांत जन्मलें, गुणरूप चांगलें असलें तरी नशिब कांहीं सोडीत नाहीं.

प० दा०—चल बाई. आपल्याला या गोष्टीचा विचार करून काय करावयाचें! तिचें दुःख कांहीं वाटून घेतां येत नाहीं कीं झालेली गोष्ट फिरवितां येत नाहीं.

दु० दा०—चल घरीं अजून पुष्कळ काम वाट पहात बसलें आहे.
(दोघी जातात)

प्रवेश तिसरा.

स्थल—आरवली पर्वताच्या पायथ्याचें खेडें. काल—दुपार.

(**शूरतान** व त्याची **राणी**; दूर अंतरावर वाचनांत निमग्न असलेली **तारा**)

शूर०—संसारलीला अगाध आहे; सौभाग्यलक्ष्मी चंचल आहे. आणि दैवचक्राचें भ्रमण किती विचित्र! आज महाराज, तर उद्यां भिकारी! प्रिये, हे सगळे ईश्वरी मायेचे खेळ आहेत.

राणी—मला खेळ वाटत नाहींत! मी क्षत्रिय स्त्री आहे; मला हें बोलणेंच पसंत नाहीं. आपल्या बाहुबलांत आपलें दैव सांठविलेलें असतें हें मी जाणतें. पुरुष—

शूर०—प्रिये, बाहुबलांत भाग्य सांठविलें असतें म्हणतेस! सृष्टिनियमाच्या विरुद्ध प्रयत्न केल्यास त्यापासून काय साध्य होईल? सर्व बाजूंनी प्रबल व दुर्वह प्रतिकूल अशा प्रसंगी मनुष्याच्या एकट्या क्षीण बाहुबलानें काय करावें?

राणी—काय करावें? युद्ध करावें! शेंदाडशिपायासारखें रणक्षेत्रांतून पळून येऊं नये!

शूर०—जर पराजय झाला असेल तर?

राणी—वीराप्रमाणें धारातीर्थी मरावें! तुम्ही पुरुष आहांना! हें जग तृणसम तुच्छ समजून रणांत जावें. नाव अशी परती-राला वाहात जाते, तशी शत्रूची फळी फोडावी; किंवा प्रबळ शत्रु असल्यास त्याच्याशी लढत लढत रणांत देहत्याग करावा. म्हणजे स्वर्गप्राप्ति तरी होईल.

शूर०—प्रिये, थोडी शांत हो, विचार कर. जर तसेंच असतें तर नलराजा राज्यभ्रष्ट व पत्नीभ्रष्ट होऊन ऋतुपर्ण राजाचा सारथी

कां झाला असता ?

राणी—हा कांहीं दैवाचा खेळ नाही. त्याच्या कृतीचा दोष ! त्यानें आपल्या इच्छेनें निंघ घूतक्रीडा खेळून आपल्या पायावर आकाशांतील कुऱ्हाड पाडून घेतली.

शूर०—स्वेच्छेनें नव्हे. दैवाची इच्छा ! हां कलिमहिमा !

राणी—कलि ! छिद्र नसतें, तर तेथें प्रवेश करण्याची कलीची काय प्राज्ञा होती ? त्याला तसा कां अवसर द्यावा ?

शूर०—प्रिये, कां निंदा करितेस ! एथें दुःख कसलें ? हें किती रमणीय स्थान आहे ! येथें स्वच्छ व गोड पाण्याचे झरे वाहात आहेत. सृष्टिशोभा चोहोंकडे पूर्ण भरलेली आहे ! येथें मनाला किती तरी करमणूक होते !

राणी—महाराज, सोन्याचा पिंजरा झाला तरी तो पिंजराच. अरण्यवास मनुष्य स्वेच्छेनें का पतकरतो ? नाही. दुसऱ्यानें भाग पाडल्यामुळें तो स्वीकारावा लागतो. राजवाड्यांतलें राहणें तिरस्कारजनक का वाटत असतें ?

शूर०—प्रिये, आज तूं मनाला झोंबेल असें अप्रिय व अमर्याद भाषण कां बोलतेस ? पतीशीं आदरपूर्वक संवाद करावा हें तुला माहित आहे ना ? शास्त्रही असेंच सांगतें. राजा युधिष्ठिर राज्यच्युत होऊन वनवासांत आयुष्याचे दिवस कंठीत असतांना त्याच्याशीं व इतर पांडुपुत्रांशीं द्रौपदी अशा प्रकारचें भाषण करीत नव्हती. साध्वी आर्य स्त्रीच्या मुखांत अशा प्रकारची वाणी शोभा देत नाही.

राणी—नाथ ! युद्धक्षेत्रांतून पळून येणें क्षत्रियाला शोभा देतें काय ? नवऱ्यानें केलेल्या आज्ञा स्त्रीनें पाळाव्या हें तिचें कर्तव्य आहे. पण तुम्ही जर आपल्या कर्तव्यापासून पराङ्मुख आहां—हाय ! नाथ ! क्षत्रियकुलकलंकाप्रमाणें जर तुम्ही रणभूमीवरून शत्रूला पाठ दाखवून आलां नसतां, जर क्षत्रियकुलाला उचित असा समरभूमींत देह ठेविला असता, तर मी क्षत्रिय स्त्रीला उचित असें सहगमन करण्यास सिद्ध झालें असतें.

शूर०—प्रिये, मी समरभूमीवर मेलों असतो तर तूं मला पाहण्यास तेथें आली असतीस व सहगमन केलें असतेंस. परंतु मला समजत नाही कीं, यापासून मला व तुला काय फायदा ?

मी मरावयाचा तो मेलोंच असतो. हा तुझा विचारभ्रम आहे.

राणी—धिकार! क्षत्रियाला समरभूमीवर मरण आल्याची महती कळत नाही, धिकार!

शूर०—प्रिये, मी काय म्हणतो तें नीट समजून घे. दुसरें असें आहे पहा; वीर युद्धामध्ये मरण पावला तर तो खास मेला. तो कांहीं पुन्हां युद्ध करूं शकणार नाही. परंतु प्रसंग समजून पळून गेल्यास पुनः कधी तरी युद्ध करण्यास सिद्ध होईल.

राणी—पोंचट भाषण! भिऱ्यांना युक्तिवाद मात्र करितां येतो; पण पराक्रमाच्या कामांत त्याचें डोकें मट्ट होत असतें. ज्याची इच्छा धरून लढावें किंवा मरावें! क्षत्रियाच्या मनांत असे भागूबाईचे विचार येऊं नयेत. हाय! सध्यां माझ्या गर्भांत कन्या आहे का पुत्र आहे? कळत नाही.

शूर०—तुला आज काय झालें आहे कळत नाही. समज, उद्यां तुला पुत्र झाला तर तो समरांगणांतून पलायन करणार नाही याला कांहीं प्रमाण आहे काय?

राणी—सिंहिणीच्या उदरांत कोल्ह्याचें पोर निपजत नसतें.

शूर०—पण सिंहिणीचा विवाह कोल्ह्याशीं जर झाला असेल तर प्रिये! मग कसें होईल?

राणी—या विषयांत यापुढें मी जास्त बोलूं इच्छित नाही!
(जाते.)

शूर०—प्रियेचें मन आज ठीक नाही. चला, तिची समजूत घालूं. (जातो.)

तारा—(स्वगत) धिकार! मी कन्या! धिक्! मी पुत्र का नाही जन्मलें? स्त्रीजन्म व्यर्थ. तसें नाही. स्त्रीजाति हीन का सम. जावयाची? स्त्रीरूपानें दभयंती, सुभद्रा, सावित्री, प्रमिला, लीलावती जन्मल्याना! स्त्रियांना हात, पाय, डोकें, अंतःकरण, काय नाही? अभ्यासानें शक्ति, बळ, पराक्रम सर्व कांहीं साध्य होतें. स्त्री काय करूं शकत नाही? हेंच मला पहावयाचें आहे. हे सुकुमार हात लोखंडासारखे कठिण करितें. हातीं तरवार घ्यावयास शिकतें. पहातें मला युद्ध करितां येतें कीं नाही? आई, रागावूं नकोस व हताश होऊं नकोस. गेलेलें नांव मी पुनः मिळवीन. दुसऱ्यांनीं हरण केलेलें राज्य पुनः मिळवीन. करितें कीं नाही

बहा! मी क्षत्रियकन्या आहे. पुत्र जरी नसले तरी पुत्राप्रमाणे कार्य करून आई, तुझे अंतःकरण तुष्ट करीन. (जाते.)

प्रवेश चवथा.

स्थल-अरण्य, दूर एक मंदिर. काल-मध्यान्ह.

(संग, पृथ्वी व जयमल्ल सशस्त्र मृगयेच्या इच्छेने फिरत आहेत.)

पृथ्वी०—रस्ता नाही ना चुकलो ?

संग—नाहीं. हा रस्ता मला माहीत आहे.

जय०—तुम्ही या रस्त्याने पूर्वी गेलां होतां ?

संग—पुष्कळ वेळां

जय०—कधी ?

संग—परवांच गेलो होतो.

पृथ्वी०—इकडे ? आणि कशाच्या शोधाकरितां ?

संग—एकांतवासासाठीं.

पृथ्वी०—एकांतवास ! तो राजवाड्यांतही मिळू शकतो. ढोळे मिटून ध्यानस्थ बसले कीं एकांतवासच.

संग—एकांतवास तूं म्हणतोस तसा मिळेल पण राजवाड्यांत शांतता मिळत नाही. ती प्राप्त होण्यासाठीं मीं आलो होतो.

पृथ्वी०—गुणगुणण्याचा स्वर कोणाचा बरे ऐकूं येतो ?

संग—खरें, कोण बरे गाते ? (गात गात चारिणी येते.)

(चंद्रकांत राजाची कन्या.)

मागे पुढती व्याप्त असे हा पूर्ण तिमिरराशी ।

निसटुनि गेला तेजकिरण मम धुंडित मी त्यासी ॥

बहु मार्ग जरी आक्रमिला म्यां दिसत नसे काहीं ।

शोधित फिरतां मार्ग त्यांतची मिसळुन मी जाई ॥

दीपशिखा ही लुकलुक करुनी हासतसे वाटे ।

विचार करितां क्षुब्ध होउनी हृदयाचि हें फाटे ॥

पृथ्वी०—हें कोण हें ?

जय—(गीत ऐकून) पुन्हां गाणें म्हण.

पृथ्वी०—पुरें झालें. गाण्याचा अर्थ काहीं कळला नाही.

संग—अद्भुत ! या निर्जन अरण्यांत ही एकटी फिरते.

जय०—तू कोण आहेस ?

पृथ्वी०—खरंच ! तू कोण !

संग—बाई, तू कोण ?

चा०—मी वनांत हिंडणारी तापसी.

पृथ्वी०—तापसी ! तू कोठून आलीस ?

चा०—बाबा, कोठून आले तें सांगतां येत नाही.

जय०—नाहीं नाहीं. ही खोटें बोलते. दिवसा तापसी आणि रात्री चोरी करित हिंडते.

पृथ्वी०—तसेंच असले पाहिजे.

चा०—बाबा, तशा प्रकारची चोरटी कधी पाहिली आहे ?

पृथ्वी०—पुष्कळ देळां अशा तापसी आम्हीं पाहिल्या आहेत.

जय०—तू भिक्षेला का आलीस ?

पृथ्वी०—भिक्षेला आणि येथें मग चांगले जमले !

चा०—बाबा, अरण्यांत का कोठें भिक्षा मिळत असते ?

पृथ्वी०—मग तू कोण आहेस हें खरें कां सांगत नाहीस ?

चारि०—मी चारिणी आहे.

संग—आपण चारिणी ! आपला आश्रम येथें आहे काय ?

चारि०—येथें नाहीं पण फार दूरही नाहीं. देवीच्या मंदिरा-जवळ आमचा आश्रम आहे.

संग—काकाजीकडून तुमची हकीकत मी ऐकिली आहे.

जय०—तसें असेल तर तुम्हांला हात पहातां आला पाहिजे.

चारि०—(सहास्य) होय; थोडा थोडा येतो.

पृथ्वी०—भविष्य सांगतां येतें ! ठीक. आम्हां तिघांचे हात पाहून आम्हांपैकी कोण मेवाडचा राणा होईल तें सांगा.

चारि०—(क्षणभर विचार करून) संग मेवाडचा राणा होईल.
(पूर्वीं म्हटलेले गाणें म्हणत जाते.)

पृथ्वी०—खोटी गोष्ट, लबाड !

जय०—नांव कळून तरी काय उपयोग ?

पृथ्वी०—तितकेंच समाधान. कांहीं तरी पुढील बोध होतो.

संग—(विचारपूर्वक) चला राजवाड्याकडे चला. बराच वेळ झाला. (दोघे पुढें होतात) (आपल्याशीं) या बाईला भविष्य सांगतां येतें या गोष्टीवर माझा विश्वास बसत नाही.

सांगतां येतें म्हणावें तर भविष्य खोटें ठरण्याचा संभव आहे, खरें ठरणें किंवा न ठरणें हें जेथें संदेहात्मक आहे, तेथें तें सम-जून तरी काय उपयोग ? व मनुष्यानें वागण्यापे धोरण तरी कसें ठेवावें. गूढ!—गूढ!—सर्वच गूढ आहे!

प्रवेश पांचवा.

स्थल--सूर्यमल्लाच्या वाड्यांतील अंतःपुर; काल दुपार.

सूर्य०—(आपल्याशीं) अजूनही ती गोष्ट माझ्या कानांत सारखी घुमत आहे-मला राज्यपद मिळेल ही भविष्यवाणी पूर्ण-पणें अतर्क्य आहे. ती दुर्धर इच्छा पूर्ण व्हावी असेंही मला वाटतें; आणि तमसा सतत मला उत्तेजित करीत असते. नाहीं, नाहीं. तें अशक्य! -मी बें पाप करणार नाहीं. वृद्ध रायमल स्नेहपूर्ण, धीर व उदार असून मी त्याचा सेनापति आहे. हें विश्वासघाताचें काम मी करणार नाहीं.(पडद्यांत नूपुरध्वनि होतो) यमुना येत आहे वाटतें. ती आज पतिगृहीं जाणार आहे म्हणून परवानगी घेण्यास येत आहे. (यमुना येते.)

यमुना—काका! येथें आहां काय ? मी येतें, मला आशी-र्वाद द्या.

सूर्य०—आतांच निघण्याची तयारी झाली का !

यमु०—होय, आतांच; द्या आशीर्वाद.

सूर्य०—जा, पतिगृहीं जा ! पतिव्रता हो. गुरुजनांची सेवा करण्यांत सदा तत्पर ऐस. परिजनांना आवडती हो.—मुली, दुःख करूं नको.

यमु०—नाहीं, काका ! या वेळीं अवघड वाटल्याशिवाय माहेर-वासिनीला कसे राहवेल ! मी सदा हृष्टी. काका, तुम्हांला टाकून बोलत असें; पण त्याची मला क्षमा करा.

सूर्य०—यमुना तूं माझी मुलगी नव्हेस का ! अगदीं बालप-णपासून तुझें पोटच्या मुलीप्रमाणें मीं पालन केलें आहे. तूं जात आहेस हें पाहून मलाहि कसेसेंच होतें. परंतु बाळे, जा; पतिगृहीं जा. आज चांगला दिवस व चांगली वेळ आहे. बायकांना नव-ऱ्याचें घर आपलें असतें व पित्याचें घर परकें असतें, हें लक्ष्यांत ठेव. जा, आपल्या घरीं जा—तूं नवऱ्याच्या भाग्याची व गौरवा-

ची अभिमानी हो. पति रागावला तरी प्रियभाषिणी रहा. त्याचा राग गरीबीने सहन कर. पति हा सतीचे सर्वस्व असून तिचा तारक, मारक व पालक तोच आहे हें लक्ष्यांत ठेव.

यमुना—बरे काका, नमस्कार करतें.

सूर्य०—आयुष्मती हो ! सौभाग्यवती हो ! (यमुना जाते).

सूर्य०—माझी यमू सौन्याची पुतळी आहे; परंतु रायमल्लानें, राण्यानें तिला नराधमाच्या हातीं दिलें आहे. ही मुक्तामाला वानराच्या गळ्यांत घातली आहे ! हाय रे प्रभुराय ! या रत्नाचें मूल्य तुला समजतें तर तूं शिरावर घेऊन नाचला असतास; असें पायदळीं टाकून लाथाडलें नसतें. (मेणा नेणाच्या वादकांचा ध्वनि ऐकून) मेणा तिचाच जात आहे ! हे निष्ठुर मुली, आपल्या चुलत्याला टाकून तूं कोठें जात आहेस ! (तमसा येते).

तमसा—यमुना गेली.

सूर्य०—माझ्या डोळ्यांना आनंदविणारी मुलगी सासरीं गेली. मला माझे गृह शून्य वाटतें !

तम०—कोणाकरितां नेहमीं तुमचें चित्त इतकें तुटत असतें ? दुसऱ्याकरितां दुःखित होऊन कां उगीच डोळ्यांतून पाणी गाळतां ? मला तुमची ही माया कळत नाही !

सूर्य०—तुला ती कशी कळेल ? आतड्याला पीळ पडावा लागतो. जिचें लालनपालन केलें, हाताखांद्यांवर वागवली, तिच्या-बद्दल दुःख कसें होणार नाही ?

(संग धावत धावत दुरून येतो.)

तमसा—संग, कोठें चाललास ?

संग—वैद्यराजास घेऊन येण्यास.

तमसा—कां !

संग—बाबा एकएकीं मूर्च्छा घेऊन पडले आहेत. त्यांची नाडी पहाण्यास.

सूर्य०—कशानें मूर्च्छा आली ?

संग०—वैद्याला आणल्यावर मग सांगतो. (जातो.)

सूर्य०—मीही येतो. (जातो.)

तमसा—ज्या मूर्च्छेंतून मनुष्य पुन्हा देहभानावर येत नाही, असली तर ही मूर्च्छा नव्हे ? (सारंगदेव येतो.)

सारंग—काय मासाहेब, मला कां बोलावणें केलें?

तमसा—कोण सारंग? होय मींच तुला बोलाविलें होतें.

सारंग—कोणत्या कार्यासाठीं?

तमसा—कार्य? मोठेंच कार्य आहे! सारंग, सांगेन तें स्थिर चित्तानें ऐक. परंतु आधीं मी जी कांहीं आज्ञा करीन ती पाळीन अशी प्रतिज्ञा कर.

सारंग—प्रतिज्ञेचें काम काय? सारंग तुमचा आज्ञाधारक दास आहे हें माहीत आहे ना?

तमसा—आहे, माहीत आहे; तथापि सारंग, शपथ वाहा. —माझी आज्ञा कठीण आहे!

सारंग—प्रतिज्ञा करण्याच्या पूर्वी आज्ञा सांगाना.

तमसा—काय, शपथ घेत नाहीस? आठवण आहे कां,— एके दिवशीं सकाळीं थंडीनें काकडलेला, वख्रहीन, भुकेलेला, अनाथ असा माझ्याकडे भिक्षा माणण्यास आलास—तो दिवस तुला आठवतो का?

सारंग—आठवतो.

तमसा—तुला चितोडला आदरानें आणून दैन्यमुक्त केलें त्याची आठवण आहे का?

सारंग—आठवतें.

तमसा—म्हणून आज तूं पांचशें पायदळावरचा मुख्य आहेस. आठवतें?

सारंग—होय मासाहेब, तुम्हींच माझे रक्षण केलें.

तमसा—तर प्रतिज्ञा कर, आणि मी जी आज्ञा करीन ती कांहीं प्रश्न न करितां पाळून कर.

सारंग—होय, प्रतिज्ञा करतो.

तमसा—चल माझ्या मांगोमाग.

(दोघे जातात.)

प्रवेश सहावा.

स्थल—सिरोही-प्रभुरायचें विलासगृह. काल-रात्र.

(प्रभुराय व खुषमस्करे.)

प्रभु०—पहा!

खुष०—पहा पहा!

प्रभु०—मी प्रभुराय-

खुष०—(बारीक आवाजानें) हे प्रभुराय!

प्रभु०—सिरोहचा राणा.

खुष०—हॉं.

प्रभु०—सुखांत आहे.

खुष०—आणखी काय पाहिजे ?

प्रभु०—लोक आम्हांला काय म्हणतात ?

खुष०—चांगलें.

प्रभु०—कसें म्हणतात ? आम्ही कोण ? रायमल्लाचे जावई ?
कसें म्हणतात ?

खुष०—कसें म्हणतात ?

प्रभु०—चांगलें म्हणतात. आम्ही रायमल्लाचे-रायमल्ल कोण ?
-प्रभुरायाचे सासरे !

खुष०— प्रभुरायाचे सासरे !

प्रभु०—सहचरांनो एका ! तुम्ही सर्व आळशी झालां आहां.
खुषामत उत्साहानें करतां येत नाहीं. मी जें कांहीं बोलतो, तेंच
तुम्ही सुस्तपणें हो हो म्हणतां. पण त्यानें आराम वाटत नाहीं.

खुष०—ठीक ! आराम वाटत नाहीं.

प्रभु०—पहा आम्ही सध्यां जें लग्न केलें त्यानें कृतकृत्य झालें.

खुष०—(उत्साहानें) कृतकृत्य झाले ! महाराज कृतकृत्य झाले.

प्रभु०—सुंदरी-आमची बायको जशी कांहीं अप्सरा !-
नाचत नाहीं तेवढी !

खुष०—नाचत नाहीं फक्त !

प्रभु०—आणखी सांगून ठेवतो, पुनः असें मिळमिळीत बो-
लाल तर पगार मिळणार नाहीं. लक्ष्यांत ठेवा.

खुष०—(उत्साहानें) पगार मिळणार नाहीं. लक्ष्यांत ठेवा !

प्रभु०—बायको साक्षात् सरस्वती; साक्षात् !-

(खुषमस्कऱ्यांपैकी कोणी 'साक्षात्' म्हणतात, कोणी पुटपुटतात व कोणी चर्येवर आश्चर्य दर्शवितात.)

प्रभु०—मी पुष्कळ ख्रिया पाहिल्या, पण आमच्या यमुने-सारखी एकही पाहिली नाही. कशी म्हणतां कशी? पाहिल्या-शिवाय नाहीच समजावयाचें!

खुष०—पाहिल्याशिवाय नाहीच समजावयाचें!

प्रभु०—दाखवितों, तुम्हांला दाखवितों. ए पहारेवाला!

दोधे प०—(येऊन) महाराज!

प्रभु०—या ठिकाणी आमच्या राणीला घेऊन ये.—हो म्हणून उभाच!—जा!

खुष०—(उत्साहानें) जा ना बेटा!

प०—इथें आणावयाचें महाराज!

खुष०—येथें नाही तर कोठें?

प्रभु०—सांग, राजेसाहेबांचा हुकूम आहे.

खुष०—बरोबर! (पहारेवाले आश्चर्य करीत जातात.)

प्रभु०—बायको, पण फारच आज्ञाधारक!

खुष०—फारच!

प्रभु०—जशी कांहीं (विचार करून) जशी कांहीं कुत्री.

खुष०—जशी कांहीं कुत्री!

प्रभु०—आणखी—पहा असें मिळमिळीत म्हणाल तर पगार मिळणार नाही.

खुष०—पगार मिळणार नाही! [वृद्ध दासीबरोबर यमुना येते]

प्रभु०—यमुना आलीस!

यमुना—महाराज, मला येथें कशाला बोलावणें पाठविलें!

दासी—पहारेवाला कां आला होता?

प्रभु०—थेरड तूं जा!

१ **खुष०**—थेरडे, तूं जा!

दासी०—काय रे, मी कां जाऊं?

२ **खुष०**—या सभेंत तुझे कांहीं काम नाही!

३ **खुष०**—आपत्कालामध्यें वृद्धांची जरूरी असते. इतर वेळीं त्यांचे कांहीं काम नाही!

प्रभु०—हे चंद्रिके यमुने! तोंडावरचा वुरखा काढ. [आपल्या

हातानें बुरखा काढतो.] बघा, चेहरा पहा ! यमुना, प्राणेश्वरी, एकवार मजजवळ उभी रहा; म्हणजे तुझे सौंदर्य सर्वांना दिसून येईल.

दा०—हैं काय ?

प्रभु०—तुझे काय खर्चतें ?—मूर्ख कुठली.

खु०—मूर्ख कोठली !

यमु०— (दासीस) मला आतां येथून घेऊन चल.

दा०—तसेंच करावें. आपणाला कोण बोलावयाला आला होता ? कायरे ए दुर्मुख्या ! (पहारेवाल्यास धक्का देते)

पहा०—मला कशासाठीं धक्का ?

प्रभु०—यमुना ! मजजवळ एकवार उभी रहा ना ! नाहीतर मी तुला जाऊं देणार नाहीं.

दा०—रहा बाई, उभी रहा. त्याशिवाय सुटका व्हावयाची नाहीं. (वृद्ध दासीच्या सांगण्यावरून यमुना प्रभुरायाच्या वाममागीं उभी राहते).

प्रभु०—(खुषमस्कच्यांना) बोला ! कशी दिसते सांगा ना !

खुष०—वाहावा ! कशी दिसते म्हणून काय सांगावें ?

गीत.

काय मी सांगूं । आनंदानें । वाणीच वदवेना ।
 राजा राणी । देखुनि वाटे । जशी राघू मैना ॥ ध्रु० ॥
 मेघांमाजी । तरल वीज ती । हलूच चमकावी ॥
 कृष्णासंगें । गोपी जैसी । सौख्यभोग घेई ।
 सागर देखुनि । मोठी तटिनी । भेटी येत जाई ॥१॥
 गाण्यामध्ये । सारंगीतें । साथ करीत जावी ॥
 गांजालागी । भांगेची ती । जोड देत जावी ॥
 सर्व व्यसनें । दारूनें तीं । पूर्ण होति भाई ॥ २ ॥
 वाद्धक्याला । व्याधी जैशा । नित्य भेट देती ॥
 विद्वानाला । निस्पृहता ही । लपटुनया राहती ॥
 संकटकालीं । हरिनामाला । लोक जसे स्मरती ॥

(सर्वांच्या पुढें प्रभुराय, यमुना, वृद्ध दासी व पाठीमागून खुषमस्करे गात गात जातात).

प्रवेश सातवा.

स्थल—अंतःपुर; **काल**—दोन प्रहर रात्र; राणा शय्येवर पडला आहे. जवळ **संग**, **पृथ्वी** व **जयमल्ल** आहेत.

राय०—संग, किती रात्र झाली असेल ?

संग—दोनप्रहर रात्रीचा समय आहे.

राय०—इतक्या रात्रीपर्यंत तुम्ही तिघेजण बसून आहां ! झोप येत असेल. जा; पृथ्वी, जयमल्ल, जा ! कितीवेळ जागत बसाल ? तुम्ही तिघेहि सारखे पितृभक्त आहां. संग, तूं एकटा रहा. जेव्हां तूं दमशील तेव्हां पृथ्वीला किंवा जयमल्लाला पाठीव—कां, अजून कां सगळे बसलां ?

पृथ्वी०—पितृदेव, आम्हांला श्रम नाही झाले.

जय०—आजारी व बिछान्यावर पडलेल्या म्हाताऱ्या बापाला सोडून आम्हांला निद्रा कशी येईल ?

राय०—धन्य पितृभक्ति !—शूरतान म्हणतो ' जगांत दयामाया कांहीं नाही. आपल्या मतलबाला जे ते टपलेले असतात.' शूरतानाचें म्हणणें खोटें आहे असें मला वाटतें.—जयमल्ल, थोडें पाणी आण. (पाणी पितो.)—थंडी झाली ! थंडी झाली ! ज्वर काय भरला ! वैद्याला बोलवा.--नको नको. वैद्याचें काम नाही.—औषध नको.—औषधानें रोग दूर होईल ? औषध खाणार नाही ! काय हा अंगाचा दाह ! भडका होत आहे—पृथ्वी—पाणी; संग !—नको नको—थांब—नको—निद्रा लागणार.—देह पडणार ! मृत्यु ! किती स्नेहानें, गोडीनें हा आलिंगन देत आहे !—देह किती तापला !—झोप आली. (निजतो.)

पृथ्वी०—(कांहीं वेळ थांबून) जयमल्ल, पित्याला महानिद्रा लागली काय ? पहा पहा !

संग—वैद्याला बोलावूं काय ?

जय०—नाहीं, कांहीं जरूरी नाही. मला थोडी नाडीपरिक्षा आहे.

संग—मग, पहा बरें नाडी !

जय०—(नाडी पाहून) सत्य. पृथ्वी, नाडी चालत नाही.

पृथ्वी०—नीट पाहून सांग.

जय०—अरे अंग बर्फासारखें गार पडलें. मृत्युच !

संग—श्वास वाहतो का ?

जय०—श्वास कशाचो आतां, सर्व शांत !

पृथ्वी०—आतां काय करावें ?

जय०—राणा संग तुला सांगेल काय तें.

पृथ्वी—आपल्या तरवारीनें जो बळवान् ठरेल तो राणा !
त्याच क्षणीं प्रत्यय ठरवूं या ! संग, घे तरवार !

संग—पृथ्वी ! वेड तर नाहीं लागलें !

पृथ्वी०—तरवार घे. या क्षणींच मेवाडचा राणा कोण तें ठरवूं.

संग—मला राज्य नको.

पृथ्वी०—राज्य नको ? असें वरपंगी बोलणें मी ऐकत नाहीं.
म्हणे राज्य नको ! खोटी गोष्ट. घे तरवार !

संग—पृथ्वी ! सत्य बोलतो. मला राज्य नको. तूं किंवा जय-
मल्ल राज्याचा उपभोग घ्या.

पृथ्वी०—चारिणीचें भविष्य आठवत नाहीं काय ? ती काय
म्हणाली—‘संग मेवाडचा राणा.’ मी म्हणतो—‘पृथ्वीराय मेवा-
डचा राणा.’—दैववाणी मोठी कीं बाहुबल मोठें तें ठरवूं. घे तर-
वार. हां भूमि आज तुझ्या किंवा माझ्या रक्तानें रंगली पाहिजे.

संग—काय ! पित्याचा मृतदेह पुढें असतांना जमिनीच्या
तुकड्यासाठीं युद्ध ! भाऊ ! शांत हो ! मला राज्य नको. पृथ्वी,
हें राज्य तुझें. शपथ करतो, मला राज्य नको.

पृथ्वी०—असलें बोलणें मला नाहीं आवडत. काढ, म्यानां-
तून तरवार काढ (पृथ्वी तरवार उपसून संगाचे अंगावर वार
करण्यास सरसावतो. संगही आत्मरक्षणासाठीं तरवार म्यानांतून
बाहेर काढतो.)

संग—पृथ्वी, शांत हो. मी प्रार्थना करितों. शांत हो.

पृथ्वी०—हा भीरु ! मरण्याचें का एवढें भय वाटतें ! स-
र्वांना एक दिवस कधीं तरी मरावयाचें आहे. युद्ध कर. देहाची
क्षिती धरूं नको. (वार करतो.)

संग—(डोळ्यास वार लागून) थंड हो ! मला मोठा वार
बसला.

पृथ्वी०—युद्ध कर, युद्ध कर; नाहीं तर मी तुला जिवंत सो-
डीत नाहीं. (दोघांचें युद्ध होतें. इतक्यांत सूर्यमल्ल येतो.)

सूर्य०—हें काय ? हें काय ? रुग्ण पित्याच्या शयनमंदिरांत

भावाभावांचें द्वंद्व युद्ध !—पृथ्वी, शांत हो. (दोघे शांत होतात.)
(रायमल्ल उठून बसतो.)

पृथ्वी०—हें काय ? शव उठून कसें बसलें ?

राय०—प्रेत नाही ! अजून मी मेलों नाही ! प्रेतासाठीं कोल्हे व पक्षी यांची जशी ओढाओढी चालते तसा परस्परकलह ! वाः ! खासे पितृभक्त ! हें काय मी स्वप्न पहातों कीं खरेंच घडत आहे ? पृथ्वी, जयमल्ल, संग, हें काय ? इतक्या लवकर ! मुहूर्तभर विलंब तुम्हांला सहन झाला नाही ना ?—एखाद्या सामान्य दरिद्री, दीन मूर्ख शेतकऱ्याला देखील तुमच्यापेक्षां जास्त अक्कल असेल ! धिक् ! (दीर्घ श्वास सोडून) सर्व बाप मूर्ख ! मुलांपासून सुख व्हावें म्हणून स्वतःच्या खाण्यापिण्याची निजण्याबसण्याची हय-गय करून त्यांचें उत्तम लालनपालन करावें; त्यांच्यावर सदा जीव ठेवावा. त्यांनीं मात्र पित्याकडे तुंकून सुद्धां बघूं नये. मग तो दुःखांत असो, कीं संकटांत असो, कीं अन्नपाण्यावांचून व झोंपेवाचून तडफडत अंथरुणावर पडलेला असो ! हा—धिक् ! जयमल्ल, पृथ्वी, संग ! हें काय केलें ?

जय०—बाबा, मीं कांहीं द्वंद्व केलें नाही.

राय०—तूं नाहीं केलेस ? पण पृथ्वी, तूं ?

पृथ्वी०—बाबा, अपराध झाला खरा; क्षमा करा !

राय०—अपराध ! का लहान सहान आहे हा अपराध ? तुला समजत नाहीं ? किती मोठा अपराध !

पृथ्वी०—समजलों ! बाबा मी तुमच्या पायां पडतों; मला क्षमा करा. मला पश्चात्ताप होत आहे.

राय०—नेहमींची तुझी वागणूक अशी आहे. त्या दिवशीं जयमल्लाचे अंगावर अशीच तरवार घेऊन धावला होतास. तुझ्या अमर्याद वर्तनावद्दल तुला या क्षणीं मेवाडच्या राज्यांतून हद्दपार केलें आहे. इच्छा असेल तिकडे जा; आणि आपल्या बाहुबलानें नवें राज्य संपादन कर. जा, हें राज्य सोडून जा.

सूर्य०—महाराज, ऐका.

राय०—सूर्यमल्ल, तूं बोलूं नको. घोर अपराध ! सृष्टिनिय-माप्रमाणें माझी आज्ञा न फिरणारी आहे. पृथ्वी, ह्या क्षणीं माझ्या-पासून दूर हो. (पृथ्वी अधोवदन करून जातो.)

राय०--आणि संग तूं?

सूर्य०--संग, तूं धीर, स्थिर व शांत असून शेवटीं तूंही उन्मत्त झालास!

राय०--सूर्यमल्ल, थांब! संग, तूं कसें वर्तन केलेस? समजलें-बोलत कां नाहीस? दगडासारखा माझ्यापुढें तूं उभा कां आहेस!

संग--बाबा, मला कांहीं सांगावयाचें नाहीं.

सूर्य०--(आश्चर्यानें) संग!

राय०--संग! समजलें. इतेक दिवस आदरानें तुझे पोषण केलें, (पण भस्मांत तूप घालावें त्याप्रमाणें तें वायां गेलें. सर्पाला दूध पाजावें तशी स्थिति झाली!) फार उत्तम. चांगलें! रुग्ण पित्याच्या शय्येजवळ बसून दोघां पुत्रांनीं त्याच्या मरणाची इच्छा केली व तो मेला असा तर्क करून त्याचा मुकुट घेण्यासाठीं त्याच्याच महालांत द्रुव युद्ध खेळलां. पितृतर्पण उत्तम प्रकारें केलें! माझ्या प्रेमाची इच्छा करीत असशील तर ती व्यर्थ आहे. मी तुझ्या अपराधाची क्षमा करीन असें वाटत असेल तर तो भ्रम आहे. माझ्यापासून प्रेमाच्या जलधारांचा स्नेहवर्षाव होण्याची आशा तूं करूं नकोस! विद्युत्पातासारखा माझा संदेश ऐक. तुला हें राज्य मिळणार नाहीं. जयमल्ल राणा होईल. सूर्यमल्ल, ह्या माझ्या आज्ञेची सर्व राज्यभर द्राही फिरवा!
[अंथरुणावर पुनः पडतो.] [पडदा पडतो.]

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला.

स्थल-रायमल्लाचें अंतःपुर; काल-मध्यान्ह.

(राणा शय्येवर पडला आहे. समोर सूर्यमल्ल आहे.)

रायमल्ल-संगाची बातमी कांहीं कळली नाही ना?

सूर्य०--आतांपर्यंत नाहीं कळली, परंतु आतांच एका जासु-

दानें आपल्या नांवाचें एक पत्र माझ्या हातांत आणून दिलें आहे. संगाचेंच हस्ताक्षर दिसतें.

राय०—पाहूं तें पत्र ! (वाचूं लागतो.) भाऊ, तूंच वाच. माझी दृष्टि मंद झाल्यामुळें मला वाचतां येत नाहीं.

सूर्य०—जशी महाराजाची आज्ञा ! (पत्र वाचतो) संगानें आपणांस अनेकवार प्रणाम करून लिहिलें आहे. महाराज, आपल्या मनानें ग्रह घेतला कीं, मला राज्याचा अभिलाष होता; आणि त्याचकरितां आपल्या शयनमंदिरांत आपण अत्यवस्थ असतांना रात्रीचे वेळीं युद्ध केलें आणि जयमल्लानें आपणांस सांगितलें कीं 'मी सैन्याला लाच देऊन फितूर करीत आहे.' परंतु मी राज्य सोडून गेलों आहे. मीं अनेकवेळां सांगितलें कीं मला राज्याची इच्छा नाहीं. परंतु त्यावर आपला विश्वास बसला नाहीं. आजतरी माझा विश्वास वाटेल अशी मी आशा करितों—काका, मी कधीं तुमची अवज्ञा केली असेल तर मला क्षमा करा ! जयमल्ल, तुझ्या मार्गातील कांटा-तुला वाटणारें संकट आतां दूर झालें आहे !

राय०—उत्तम ! सूर्यमल्ल ! फार उत्तम प्रकारें फेड केली ! ईश्वरा ! हा कांहीं शत्रूचा मुलगा नाहीं !—जा ! जिकडे वाट फुटेल तिकडे जा !—जा ! सूर्यमल्ल तूंही जा. मला श्रम होत आहेत थोडें स्वस्थ पडावेंसें वाटतें जा. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—बिदोर. काल—दुपार.

(शूरतान व राणी.)

शूर०—राणी ! तारा कोठें आहे.

राणी—शिकारी लोकांबरोबर शिकारीला गेली आहे.

शूर०—आश्चर्य आहे मुलीचें !

राणी—ती आतां मुलगी नाहीं. चांगली उपवर आहे. बराचा शोध करा.

शूर०—वर कोठें पाहूं ?

राणी—नेहेमीं प्रत्येक कामांत तुमचा उदासीनपणा असतो.

शूर०—उदासीन !—मनुष्याला विपत्ति आली म्हणजे त्याच्या- बर उदासीनपणा आपला प्रभाव चालवितो.

राणी—तो कसा ?

शूर०—कसा ? असा—कार्य नाहीं केलें तर चूक होण्याचा संभव नसतो; आणि जर केलें तर चुका व्हावयाच्या.

राणी—हें तुमचें म्हणणें मला नाहीं समजत.

शूर०—समजत नाहीं ?—तर ऐक !—पृथ्वीवर चोहों बाजूंनी अनुकूल, प्रतिकूल किंवा सम अशा शक्ति प्राण्यांना घेरा घालून एकमेकांना घर्षण करीत असतात. तुम्ही त्यांच्या मध्यभागी—केंद्रस्थानी बसलां तर कांहीं भय नाहीं. पण जर का त्या केंद्राच्या बाहेर पडाल तर गेला म्हणून समजा. भोवऱ्यांत सांपडणारांची कशी गति होते तें माहीत आहे ?

राणी—कसें कसें ?

शूर०—नाहीं कळलें. एखाद्याला दोन बायका असल्या म्हणजे त्या सवतीसवतींचें भांडण होत असतें. नवऱ्यानें त्यांत मूकवृत्ति धारण केली तर कांहीं भीति नसते; पण जर का एकीची बाजू धरली कीं आपत्ति कोसळलीच.

राणी—हाय ! धिक्कार ! ह्या चढाओढीच्या जगांत जड पदार्थाप्रमाणें निरुद्योगी का बसावयास पाहिजे ?

शूर०—माझ्या अंतःकरणाला पूर्ण विश्वास पटला काहे कीं जें व्हावयाचें तें होतेंच. प्रिये ! त्याविरुद्ध कोणीहि कांहीं करूं शकत नाहीं.

राणी—फार चांगलें भाषण ! मग काय उगीच कार्यशून्य बसावयाचें ?

शूर०—अजूनही तुला समजलें नाहीं. शक्तीचा व्यर्थ खर्च कशासाठी ? बसून बसून शक्ति संचित केली म्हणजे चांगलें.

राणी—शक्तीचा कधीं व्यथच करावयाचा नाहीं तर तो संचय घेऊन का जाळावयाचा ?

शूर०—प्रिये ! दर्शनशास्त्राचें तत्व जसें समजावें तसें तुला समजलें नाहीं ! बायकांच्या डोक्यांत तें लवकर शिरावयाचें नाहीं !—तुला कांहीं शिकण्याची इच्छा आहे ?

राणी—दर्शनशास्त्र मला समजत नाहीं व समजावें अशी इच्छाहि नाहीं. (पुरुषाच्या वेषानें तारा सशस्त्र येते.)

तारा—बाबा ! पाहिलें ?

शूर०—काय पाहूं?

तारा--वाघाचें पोर !

शूर०--वाघाचें पोर कसें आणलेंस ?

तारा--निविड अरण्यांत मी शिकारीस गेलें होतें, तेथें एका वाघाच्या गुहेंतून पराक्रमानें मीं आणिलें !

शूर०--आणलेंस ही मोठी चूक केलीस. त्या पोराचा माग काढीत आतां वाघीण येईल. शास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, पोर हरण केलेली वाघीण फार भयंकर असते. ती जिवावर उदार होऊन हिंडते. ह्या क्षणीं ती कदाचित् दारापाशीं आलीही असेल.

तारा--आली असली तरी काय भय ? आपल्या पराक्रमानें तिला ठार मारीन.

शूर०--संसारांत कित्येक गोष्टी तोंडानें बोलावयाला सोप्या वाटतात, पण तसें करणें मात्र कठीण जातें. वाघिणीबरोबर युद्ध !

तारा--वाघीण काय करील ?

शूर०--वाघीण तुझ्या नरज्याचा घोट घेईल आणि एकदा का तुझ्या रक्ताची गोडी तिच्या जिभेला लागली कीं, ती दुसऱ्यांच्या अंगावरही धावून जाईल. सर्व मांसांपेक्षां नरमांस वाघांना अधिक प्रिय असतें असें वृद्ध लोक सांगतात.

तारा--(हसून) बाबा, मी जवळ असल्यावर तुम्ही भय मानण्याचें कांहीं कारण नाही. हें पोर तर पहा !

शूर०--काय पाहायचें ? वाघाचें पोर वाघासारखें असाव-
वाचें. आकारावरूनच मी अनुमान करतो.--तारा ! आणखी असें पहा ! तूं स्त्री; तुला हा पुरुषाचा वेष आणि पुरुषाचें कार्य शोभत नाही !

राणी--पुरुष जर आपलें कर्तव्य सोडून बसले, बायकां-
प्रमाणें जर पुरुष सर्व कामें-व्यवहार-सोडून घरीं बसले, त्यांना अब्रूची चाड राहिली नाही,--पुरुष आपली मान वाकवून शत्रूला आपल्या डोक्यावर नाचूं देऊं लागले तर बायकांना पुरुषांचा वेष एकपट नव्हे शंभरपट शोभा देईल.

शूर०--प्रिये ! काय हा क्रोध ! काय हें अद्भुत वक्तृत्व ! मी तर अगदीं चकित झालों. तूं न्यायशास्त्र कां शिकली नाहीस !

तारा--बाबा, तुम्हांला व्याघ्रशिशु दाखवावयाला आणूं ना ?

राणी—वल, मुली चल, मी पाहतें. (दोघी जातात.)

शूर०—स्त्रियांचें चरित्र फारच आश्चर्यकारक आहे! (जातो)

प्रवेश तिसरा.

स्थल-विदोर, काल-तिसरा प्रहर.

(अन्य वेषानें संग व तारा)

तारा—व्यूहाचा भेद करणें शक्य आहे; पण त्यांतून पुन्हां परत येणें कठीण.

संग—असें करील तो पृथ्वीवर अजिंक्य. युद्धांत विजयी होण्याचें मला कांहीं वाटत नाही परंतु तर्क-युक्ति-जाल याचें मात्र खंडन मला करितां येत नाही. प्रेम—

तारा—मला प्रेमाच्या गोष्टी ऐकाव्याशा वाटत नाहीत. मोहितसिंह ! इंद्रजिताला मेघांच्या आंत जाऊन का युद्ध करितां येत होतें ?

संग—हें रूपक आहे.

तारा—रावणाला दहा तोंडें होतीं हेंही रूपकच काय ?

संग—रूपकच दुसरें काय ?

तारा—रावणाच्या हकीकती म्हणजे सर्व रूपकच काय ?

संग—तें सर्व कांहीं रूपक नाही.

तारा—तसें म्हणायला काय हरकत आहे ? ज्या अर्थी रामायणांतील कांहीं गोष्टी रूपक आहेत असें मानावयाचें तर बाकीच्या तरी रूपकच आहेत असें कां म्हणूं नये ?

संग—तारा ! तसें नाही. तुझी ही विचारसरणी बरोबर नाही. रामायण सत्य; परंतु त्यांतील ज्या गोष्टी मनुष्याला विश्वास ठेवण्यास असंभवनीय वाटतात त्या रूपकात्मक होत. काव्यांत कांहीं गोष्टी सरस होण्यासाठीं अशा अलंकारिक रीतीनें वर्णिलेल्या असतात.

तारा—कांहीं तशा आणि कांहीं अशा, असा भेद कां करावयाचा ? मानावयाच्या असल्या तर सर्वच खऱ्या मानाव्या, नाही तर सर्वच सोडून द्याव्या.

संग—बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद यांच्या चरित्रांत कांहीं असंभवनीय गोष्टी लोकांनीं घुसडून दिलेल्या आहेत. त्यावरून ते

झालेच नाहीत असें का मानावयाचें ?

तारा—(विचार करून) मोहितसिंह, काय तुमचें ज्ञान ! तुमच्याशीं नुसतें बोलूं लागलें तरी त्यांतूनही कित्येक गोष्टींचें उत्तम शिक्षण मिळतें.

संग—(निःशब्द उभा राहतो)

तारा—असें असून पुनः नम्र. म्हणूनच बाबांना तुमच्या-विषयीं इतका आदर वाटतो.

संग—केवळ बाबांनाच मजविषयीं इतका आदर वाटतो !

(राणी येते)

राणी—तारा, तुला तिकडे बोलावीत आहेत. (तारा जाते)

राणी—मोहितासिंह, तुम्ही मेवाडचा राजपुत्र जयमल्ल याला ओळखतां ?

संग—होय ओळखतां.

राणी—तेच पुढें मेवाडचे राणे होणार काय ?

संग—असें ऐकतो खरें.

राणी—ते तारेला योग्य वर आहेत ना ?

संग—[दचकून] काय ? पात्र आहेत कीं नाहीं तें कांहीं सांगतां येत नाहीं.

राणी—मोहितसिंह ! तारेला अन्य योग्य असा वर दिसत नाहीं. कोल्ह्याशीं सिंहीणीला संबद्ध करून देणें पसंत नाहीं. तारेला योग्य असा वर म्हणजे मेवाडचा राजपुत्र. सर्व राजपुत्रान्यामध्ये एकट्या चितोडचीच राणी होण्यास तारा योग्य आहे. तुम्ही कांहीं बोलत नाहीं ?

संग—तुमचें म्हणणें निःसंदेह खरें आहे.

राणी—चितोडच्या राण्याचे ज्येष्ठ पुत्र संग्रामसिंह यांचा पत्ता नाहीं. मधले पुत्र पृथ्विराय हद्दपार झाले आहेत; अर्थात् जयमल्लच तारेला योग्य वर.

संग—[स्वगत] येथेंही जयमल्ल आम्हांला प्रतिस्पर्धी !

राणी—तुम्ही उत्तर कां बरें देत नाहीं ? मोहितसिंह, कसला विचार करतां ?

संग—तुम्ही जें म्हणतां तें ठीक आहे.

राणी—तारा लग्न करूं इच्छीत नाहीं. तुम्हांला तिचें मन बळवितां आलें तर पहा. तुमच्यावर तिची श्रद्धा आहे. ती तुम

ऐकेल असें वाटतें.

संग—(स्वगत) माझ्यावर श्रद्धा ! (उघड) पण जयमल्ल विवाह करण्याला राजी आहे का ?

राणी—तो पूर्णपणें राजी आहे. एक आठवड्यांत तो तारेचें पाणिग्रहण करण्याच्या इच्छेनें इकडे येईल. दचकलां कां ?

संग—नाहीं.

राणी—मीं त्याला निमंत्रण केलें आहे. तारेची तुम्हीं समजूत घातली तर तीही या गोष्टीला राजी होईल. (जाते.)

संग—अखेर हें रत्न जयमल्लाच्या गळ्यांत पडणार आं ! जयमल्ल ! याची किंमत तुला काय कळणार ? अथवा अग्नि जसा धातु शुद्ध करतो, त्याप्रमाणें ह्या देवीच्या उज्ज्वल चरित्रानें तुझ्या बुद्धींत फरक पडेल. तसें होवो. मीं आपला तिजविषयींचा अभिलाष सोडून दिला. मी स्वेच्छेनें साम्राज्याचा त्याग करून वनवासी झालों आहे. तारा राजकन्या, तेव्हां ती राजपत्नीच होणें योग्य. तारा जरी माझ्यावर भक्ति करीत असली तरी तिच्या गुणांसाठीं तिच्या उत्कर्षाला विघ्न करण्याला मी राहणार नाहीं. तारा मेवाडची राणी होवो ! आणि मी दैवगतीच्या प्रवाहांत गवताच्या काडीप्रमाणें—एक मुहूर्तभर आनंदसागराच्या तीराशीं असलेल्या सुगंधित पुष्पवेलीच्या फाट्याला अडकून पुनः दैवगतीच्या दुस्तर प्रवाहांत वाहात जातो.) (तारा येते.)

तारा—मोहितसिंह ! मोहितसिंह !

संग—तारा, आलीस ?

तारा—होय, आलें ! मोहितसिंह, आई आतां तुमच्याशीं कसला गुप्त संवाद करीत होती ?

संग—(तारेचा हात धरून) तारा !—

तारा—मोहितसिंह ! हें काय ? तुझा गळा कां दाटून आला ?

संग—(हात सोडून) क्षमा कर. तारा, मी उद्यां दूरदेशीं जाणार आहे.

तारा—तसें कां ? दूरदेशीं ! कोठें बरें ?

संग—जिकडे रस्ता मिळेल तिकडे ?

तारा—मोहितसिंह ! पण असें करण्यांत हेतु काय ?

संग—हेतु !—तारा, तूं सुखी हो !—माझा हेतु काय याची

विचारपूस करूं नको.

तारा—हे काय बाई गूढ! (संशय घेऊन) आई बोलली त्याचा राग तर नाही आला!

संग—तसें होणें तर अशक्य!

तारा—मग?

संग—हेतु काय तो विचारूं नको असें सांगितलेंच आहे. जाण्यापूर्वी एक गोष्ट तुला सांगावयाची आहे त्याची अवहेलना नाहीना करणार?

तारा—चांगली थट्टा!

संग—थट्टा नाही. तारा, तूं लग्न करावें अशी तुझ्या आईची इच्छा आहे.

तारा—इतक्यांत?—लग्न!—कोणाशी?

संग—मेवाडचा भावी राणा जयमल्ल याचें नांव ऐकिलें आहेस?

तारा—ऐकलें आहे, पण त्याचें काय?

संग—तूं मेवाडची राणी होण्याला योग्य आहेस. राजाच्या मस्तकाशिवाय इतर ठिकाणीं ही तेजस्वी हिरकणी शोभणार नाही.

तारा—मोहितसिंह, मी तुमच्यावर ज्येष्ठ भ्रात्याप्रमाणें भक्ति करिते. परंतु मेवाडची राणी होण्यासाठीं मी आपल्या मर्जीविरुद्ध विवाह करूं काय? मेवाडचें राज्य काय? इंदूपुरी किंवा अलका यांच्या लाभावर लाथ मारण्यास मो तयार आहे. धनलोभासाठीं—केवळ ऐश्वर्यासाठीं तारा लग्न करण्यास तयार नाही.

संग—जयमल्लाला पाहिलें आहेस का?

तारा—त्याला पाहण्याची इच्छा नाही. मोहितसिंह! मी तुमच्या जवळ शस्त्रविद्या शिकलें ही गोष्ट खरी. परंतु विवाह करण्याच्या बाबतींत उपदेश करण्याचा तुम्हांला अधिकार दिला नाही. विवाह करणें न करणें तारेच्या इच्छेवर.

(साभिमानपूर्वक प्रस्थान.)

संग—(पाउलें टाकीत) तागा! तुझ्याबरोबर ह्या क्षणीं अप्रिय गोष्टीचा उपक्रम करतांना माझी मनास्थिति कशी झाली आहे याची कल्पना तुला आहे काय? तुला विनंति करण्यांत माझा कांहीं

स्वार्थहेतु होता काय ? (विचार करून) मना ! गोष्ट काढल्या-
बद्दल तूं कां आपल्याला खेद करून घेतोस ? विनंति केली ती
तारेच्या सुखासाठी ना ?— (तारा पुनः येते.)

तारा—मोहितसिंह, मोहितसिंह, मला क्षमा करा.

संग—राजकन्ये, कशाची ?

तारा—मी तुमच्यावर रागावून गेलें म्हणून.

संग—मग त्यांत काय झालें ? सेवकाच्या वचनाची अवहे-
लना करणें प्रभूचा अधिकारच आहे.

तारा - नाहीं. क्षमा करा. मी केवळ स्त्री ! (सलज्ज प्रस्थान.)

संग—समजलों, तारा ! समजलों. तुझ्या मुखचर्येवर जी
लज्जेची आरक्तता उमटली तिचा भाव समजलों. पण तारा, तसें
नाहीं. मी तुला कधीं दुःखी करणार नाहीं. तुझ्यासभोर ह्यापुढें
मी राहणार नाहीं. तूं सुखी हो. मां त्यागाचा संकल्प केला आहे.
तो फिरणार नाहीं. ज्याप्रमाणें मीं सहज राज्यत्याग केला, त्याप्र-
माणें या नारीरत्नाचाहि लोभ सोडला. प्राण गेला तरी बेहेत्तर,
पण येथें राहणार नाहीं. मन अति दुर्बल असल्यामुळें पुनः लोभ
उद्भवण्याचा संभव ! या क्षणीं चाललों. परवानगी घेण्याचें धैर्य
नाहीं; तारा, मी जातो. जातांना तुला आशीर्वाद देतो—‘ हे वत्से !
हे प्राणप्रिय वत्से, तूं सुखी हो ! तूं सुखी हो ! (जातो.)

प्रवेश चवथा.

स्थल—धर्मशाळा; **काल**—रात्र;

(एक वाणी आणि दोन प्रवासी.)

प० प्र०—मग हें राज्य कोणाचें ?

वाणी—सध्यां कोणाचें असें कांहीं नाहीं. मेणास्थानापासून
आरवली पर्वतापर्यंतचा निम्मा प्रदेश कोणी येतो व लुटून जातो.
रजपूत लोक हा जिकतात खरा; परंतु त्याचा उपयोग चोर घेतात.

प० प्र०—रजपुतांना कोणी मानीत नाहीं काय ?

वाणी—त्याचें कारण त्यांच्यामध्ये कोणी नेता नाहीं. जो तो
आपल्या मताप्रमाणें वागतो. त्यांच्यामध्ये एकी करण्यास कोणी
तरी पाहिजे.

प० प्र०—रजपूत लोकांचें सैन्य नाहीं ?

वाणी—कोठून असणार ? ते कुठें तरी भटकत फिरतात व निरुत्साहानें कालक्रमणा करतात. त्यांचेवर मेणांचा सेनापति राज्यपद धारण करून राज्य करीत आहे. पण त्याला इकडील व्यवस्था ठेवतां येत नाही.

दु० प्र०—असें असेल तर आपण येथून लवकर बिऱ्हाड उचललें पाहिजे.

प० प्र०—आणखी काय म्हणतां ? (पृथ्वीराय येतो.)

वाणी—हें कोण आपणाकडे येत आहे ? राजपुत्र दिसतो.

पृथ्वी—तुम्ही कोठले ?

प० प्र०—आम्ही कोठले ? आम्ही येथले.

पृथ्वी—(दु० प्रवाश्यास) महाशय, ही काय धर्मशाळा ?

दु० प्र०—होय बाबा, ही धर्मशाळा आहे.

पृथ्वी—मालक कोठें आहे ?

प० प्र०—कां बरें ?

दु० प्र०—आम्हींच येथील मालक.

पृथ्वी—थट्टेची वेळ नाही. लवकर सांगा, नाही तर—

(तरवार बाहेर काढतो.)

प० प्र०—हें काय बाबा ?

दु० प्र०—आम्हीं तर याला कांहीं केलें नाही.

वाणी—महाराज, शांत व्हा. मालक आंत असतील. हें राज्य अराजक आहे खरें, व यांचे डोकें जरी आपण उडवूं शकलां, तरी तसें कृत्य करूं नका !

पृथ्वी—नाहीं; महाराज, माफ करा. (तरवार म्यानांत घालतो.)

(मालक येतो.)

वाणी—हे पहा मालक आले.

प० प्र०—(मालकास) महाराज, हे आपलीच चौकशी करीत होते.

मालक—(पृथ्वीस) आपणांस काय पाहिजे ?

दु० प्र०—सध्यां यांना आमचें मस्तक पाहिजे. जसा कांहीं हा वेवारशी माल ! नाही ?

पृथ्वी—आम्ही आज येथें राहणार आहों.

मालक—ठीक आहे; खुशाल रहा. किती जण आहां ?

पृथ्वी—आम्ही पांच जण.

मालक—तरी हरकत नाही. भोजनाची काय तजवीज करावयाची ?

पृथ्वी—आमच्याजवळ पैसा अडका कांहीं नाही.

मालक—असें का ? पण ही कांहीं ठीक गोष्ट नाही. आपला चेहरा मोहरा तर बरा दिसतो. त्याच्याकडे पाहून ह्या शहरांत कोणी कांहीं दिलें तर पहा.

पृथ्वी—येथें कोणी सावकार आहे ?

वाणी—कशासाठी ?

पृथ्वी—ही आंगठी मोडावयाची आहे.

वाणी—पाहूं. (आंगठी पाहून दचकून) समजलों. आपण कोण ?

पृथ्वी—(साभिमान) मी पृथ्वीराय ! मी नांदोल्यास रहाण्यास आलों आहे.

वाणी—उत्तम. नांदोल आज सराजक झालें. (मालकास) हे जें कांहीं मागतील तें उत्तमप्रकारें पुरवा. त्यांची चांगली व्यवस्था ठेवा. सर्व खर्च मी देईन.

मालक—(आश्चर्याने) बरें ! (पृथ्वीस) या, महाराज ! माझ्या मागें या !

पृथ्वी—चला. (मालक व पृथ्वीराय जातात.)

वाणी—हे मेवाडचे राजपुत्र पृथ्वीराय !

दु० प्र०—(चकित होऊन) हे !

प० प्र०—तरीच यांचा असा रागीट स्वभाव !

वाणी—राजपुतान्यामध्ये अद्याप यांच्यासारखा दुसरा वीर उपजला नाही. एकदा हे एकटे शंभर यवनांबरोबर युद्ध करून विजय पावले.

प० प्र०—असें का !

दु० प्र०—मग बोलूं. पुनः यांना पाहूं. लोकांचे नायक होऊन त्यांचें कल्याण करण्याला हे योग्य दिसतात.

प० प्र०—चल, चल. (दोघे जातात.)

वाणी—यांचे हातून आमच्या भूमीचा उद्धार होईल. नांदोल्याला आज महाभाग्यानें हे राजपुत्र मिळाले. (जातो.)

प्रवेश पांचवा.

(स्थल—विदोर. काल—तिसरा प्रहर; जयमल्ल व तारा.)

तारा—युवराज, ऐकलें, हें तुमचें प्रेमाचें पुराण ऐकिलें. शंभर वेळां ऐकिलें. ऐकून ऐकून कान किटले. यापुढें ऐकण्याची इच्छा नाही.

जय०—हे सुंदरी! हे तारा! ऐक. मी तुझ्यावर प्रेम करतो.

तारा—प्रेम करा कीं न करा, पण आतां येथून जा कसे!

जय०—कोठें जाऊं? तारा, कोठें जाऊं! तुला सोडून कोठें जाऊं? मी तुझ्यावर प्रेम करीत नाहीं असें का वाटतें?

तारा—तुम्ही खरें बोलतां. अविश्वास ठेवण्याचें कारण काय? शंभर वेळां सांगितलें, आणखी एकदा सांगतें; तुम्ही प्रेम करा कीं न करा, मला कांहीं त्याशीं कर्तव्य नाहीं. ऐकलें? जा आतां!

जय०—हा सुंदरी! तुझें अंतःकरण किती कठोर? तुला रमणी कोण करून घेईल!

तारा—ती परमेश्वराला काळजी.

जय०—तूं प्रेम करीत नसलीस तरी प्रेम म्हणजे काय हे तरी तुला समजतें काय?

तारा—प्रेम! प्रेम करण्याला मला कोणी शिकविलें नाहीं. मी शास्त्रकथा, शस्त्रविद्या, गणित, पदार्थविज्ञान हें शिकलें आहे. पण प्रेम करण्याला शिकलें नाहीं. घराच्या बाहेर पडलेली, दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहणारी, एकादी गरीबाची मुलगी धनिकाचें वैभव पाहून मोहित होत असेल; तिला प्रेमाचे चाळे करावेसे वाटत असतील; पण मला तशांतली समजू नका. माझ्या सर्व इच्छा मीं मनोनिग्रहानें मनांत दाबून टाकल्या आहेत, आणि जोंपर्यंत माझ्या जन्मभूमीचा उद्धार झाला नाहीं, तोंपर्यंत दुसऱ्या विचाराला माझ्या मनांत जागा मिळणार नाहीं.

जय०—तूं आपल्या जन्मभूमीचा उद्धार कोणत्या प्रकारानें करणार?

तारा—युवराज, तें कांहीं सांगतां येत नाहीं. परंतु एकटा तोच विचार मनांत सारखा घोळत आहे. मी जरी स्त्री आहे, तरी शस्त्रविद्या शिकलें आहे. मी एकटी काय करूं? पुरुष निश्चित

बसले आहेत. त्यांना तुच्छ अशा विलासांतच काल घालविणें गोड वाटत आहे. मग एकट्या स्त्रीनें काय करावें ? समजत नाहीं. कमलमीरचा उद्धार कसा, कोणत्या प्रकाराने व कधीं होईल ? तरी पण मीं प्रतिज्ञा केली आहे कीं, जोंपर्यंत माझी हां इच्छा पूर्ण होत नाहीं, तोंपर्यंत मी लग्न करणार नाहीं.

जय०— तसें असलें म्हणून लग्नाला काय हरकत ?

तारा—सर्व प्रकारानें आडकाठी आहे ! विवाहाच्या रज्जूनीं आपले हातपाय बांधून ध्यावयाचे, ते उच्च साधनासाठीं. प्रेम हें विलासी लोकांचें स्वप्न; तें साधकांना पडत नसतें. निजलेला मनुष्य मुरलीच्या नादानें जागा होत नसतो; त्याला रणवाद्य लागतें, युवराज, जा; जोंपर्यंत माझी जन्मभूमि दुसऱ्यांनीं पादाक्रांत केली आहे तोंपर्यंत प्रेम करण्याला मला अवसर नाहीं.

जय०— तुझ्या मातृभूमीचा मी उद्धार केला तर ?

तारा—तुमच्याशीं लग्न करीन. जरी प्रेम करीत नसलें तरी लग्न करीन. (विचार करून) खरोखर हें माझे यौवन, हें रूप, स्त्रियांना प्रिय असणारें पातिव्रत्य, तुमच्या पायांवर अर्पण करीन. तुमच्याशीं विवाह करीन.

जय०— उत्तम ! माझ्याशीं लग्न लावून मला प्रेम कसे करावें तें शिकवशील ?

तारा—तें मला समजत नाहीं. पण मग तुमच्या ऐश्वर्याला माझे हें यौवन व हें रूप मोबदला देईन.

जय०—तसें असो.

तारा—पण आतां जा. युवराज ! माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें जोंपर्यंत घडणार नाहीं, तोंपर्यंत माझ्यासमोर पुनः येऊं नका. आल्यास तुमच्यावर अनिष्ट प्रसंग ओढवेल, समजलां ?

जय—समजलों ?

तारा—जा तर. (जाते.)

जय—(स्वगत) हाय, तारा ! तूं जो विरोध दाखविलास, तूं जें म्हणालीस तें ऐकून माझी तुजविषयींची इच्छा बांध घातलेल्या प्रवाहाप्रमाणें वरवर जास्त वाढत आहे. मीं पुष्कळ स्त्रिया पाहिल्या. अनेकांना मोहक वाणीनें, ऐश्वर्यानें, द्रव्यलोभानें वश करून घेतलें. परंतु तुझ्यासारखी रमणी कधीं पाहिली नाहीं तुझे

रागान कंप पावणारे अधर, विद्युत्तेजानें मजकडे पाहणारे नयन व तुझा एकंदर क्रोधाविर्भाव पाहून मी भयानें मागें सरलों; परंतु तुझें प्रत्येक भाषण, नेत्रकटाक्ष आणि भाव पाहून माझी विषय-लालसा जास्त जास्त वाढली. हे रमणी! किती आश्चर्य आहे पहा! जों जों तूं मला आपल्यापासून दूर लोटतेस, तों तों माझें चित्त तुजकडे जास्त ओढतें. (जातो.)

प्रवेश सहावा.

स्थल०—तमसेचें अंतःपुर; काल -रात्र;

[तमसा आणि सारंग]

तमसा—समजलें ?

सारंग—होय, समजलें.

तमसा—माळव्याच्या नबाबाशीं सख्यत्वाचें बोलणें करावें. तो त्याचा स्वीकार करील. तूं त्याला इकडे घेऊन ये. तो जर माझ्या स्वामींची एकवार समजूत घालील तर चांगलें होईल.

सारंग—परंतु सूर्यमल्ल सेनापतिसाहेबांची समजूत घालणें अशक्य आहे. त्यांची कर्तव्यपरायणता, राजभक्ति, बंधुप्रीति—

तमसा—त्यांचा स्वभाव तुझ्यापेक्षां मला ज्यास्त चांगला माहीत आहे. ते कर्तव्यतत्पर, राजभक्त व स्नेहशील आहेत खरे; परंतु पाण्यासारखे चंचल स्वभावाचे आहेत; जो जसें त्यांचें मन वळवील तसे ते वागतात.

सारंग—त्यांना हें पसंत पडेल याला प्रमाण काय ?

तमसा—त्याचा विचार नको. त्यांनीं एकदा प्रतिज्ञा केली कीं ते प्राण गेला तरी त्यापासून बदलावयाचे नाहीत. त्यांच्याकडून अंगाचे रक्तानें लेखी प्रतिज्ञा करून घ्यावी. येथें सत्यप्रतिज्ञेच्या विरुद्ध कर्तव्यपरायणता आहे, तेव्हां सत्यभंग होणें अशक्य नाही. एवढ्याचसाठीं प्रतिज्ञा जितकी दृढ करून घेतां येईल तितकी घ्यावी.

सारंग—उत्तम आहे—परंतु जयाशा फार थोडी. महाराज वृद्ध आहेत, सैन्य सेनापतिसाहेबांच्या हातांत आहे, हें सर्व खरें; पण भरवशाच्या म्हशीला टोणगा झाला तर—

तमसा—काहीं भीती नाही—काहीं होत नाही. असला हा

सुयोग हातचा घालविला कीं गेला ! मग तळमळ करून उपयोग होणार नाहीं, समजलास !

सारंग—समजलों.

तमसा—सर्व लक्ष्यांत राहील ?

सारंग—होय.

तमसा—मग ये तर आतां. सारंग, लक्ष्यांत असूं दे— (त्याच्या खांद्यावर हात देऊन प्रेमानें) हें सर्व तुजसाठीं करीत आहे.

सा०—(अधोवदन करून) आपण हें मजकरितां काय म्हणून करितां ?

तम०—काय म्हणून करते ? सारंग, तुझ्यासाठीं करूं नको तर कोणासाठीं करूं ? सारंग ! सारंग ! तूं माझा कोण आहेस हें तुला माहीत नाहीं !—नको—इतक्यांत नको. इच्छिलेला हेतु पूर्ण झाल्यावर तुला मेवाडच्या सिंहासनावर बसविल्यावर मग सांगेन. तोपर्यंत ही गोष्ट हृदयाच्या आंत गुप्त ठेवतें. आतां जा.

(वेगानें निघून जाते).

सा०—(विचार करून) ही माझी हितकर्ती खरी, पण कशासाठीं ? मला फार मोठा संशय येतो. हिताकांक्षा या पल्ल्याला यावी ? आश्चर्य ! आश्चर्य !! आश्चर्य !!! (जातो.)

प्रवेश सातवा.

स्थल—तारेचें शयनगृह; काल—रात्र. एकटा जयमल्ल.

जयमल्ल—(स्वगत) तारेच्या शयनगृहांत रात्रीचा गुप्तरूपानें तर आलों. पण हें तिला बरें वाटेल का ? केवढें माझे साहस ? माझी प्रतिज्ञा पूर्ण न करतां माझ्या शयनगृहांत आशा धरून कां आलां असें जर ती म्हणाली, तर काय उत्तर द्यावें ?—थोदा स्वतंत्र कसा करावा ? त्याला सैन्य कोठें आहे ? बाबांनीं तर स्पष्ट लिहिलें आहे तूं जर निरुत्साह हिंडशील तर येथील कामकाज कोणी पहावें ? तारेचाही 'आतां जा, पुनः येऊं नका' असा रोकडा जबाब. मला येथें पुनः आलेला पाहून तारा काय म्हणेल ?—तोंड फिरवील, टाकून बोलेल कीं घालवून देईल ? होय, तसेंही होईल. ती अगदीं स्पष्ट म्हणते, मजवर प्रीति करूं नका !—नाहीं, नाहीं; तारा, मी प्रेम करणार. कोणाला कळतें ? स्त्रियांचें अंतःकरण

कोणाला समजते? त्यांच्या भाषणांत व कृतींत नित्य विरोध असतो. प्रेम करीत नाहीं असें म्हटलें कीं करते असें समजावें. हाय सुंदरी! तुझे वर्तन किती ढोंगी आहे? किती मधुर पण असत्य भाषण!— मी बाहु पसरून प्रेमानें आलिंगन देण्यास तुला बोलविलें, पण तूं मृगजलाप्रमाणें दूरच राहलीस!—जा!—पण आज तर जाणार नाहींस. प्रेम करीत नसलीस तरी मी तुझी आशा सोडणार नाहीं. कौशल्यानें म्हणा—शक्तीनें म्हणा—तुला आज वश करून घेणार!— या दरवाज्याच्या आंत लपून बसतो. ही पहा तारा दासीबरोबर बोलत बोलत इकडेच येत आहे. (लपतो.)
(तारा व दासी येतात).

तारा—आईची आज्ञा! जयमल्लाशीं विवाह करावा अशी आईची आज्ञा! तशी जरी आज्ञा असली तरी जयमल्लावर माझे प्रेम नाहीं व हें मी त्याला स्पष्ट सांगितलें आहे.

दासी—प्रेम करण्याला शिका.

तारा—त्या भिऱ्या, दुष्ट, नीच जयमल्लावर प्रेम करावयाला शिकूं? त्यापेक्षां रस्त्यांतल्या कोंबड्यावर किंवा वनांतल्या कोल्ह्यावर प्रेम केलेलें काय वाईट?

दासी—ते राजपुत्र आहेत.

तारा—म्हणूनच मी त्यांचा तिरस्कार करतें.

दा०—ते मेवाडचे भावी राणे.

तारा—ते राणे होणार असले तर मेवाडला वाईट ग्रह आले म्हणून समजावें. मी त्याचा तिरस्कार करतें.

दासी—हा ठाम निश्चय का?

तारा—अगदीं ठाम. जा, आईला कळीव. दिव्याला निरोप दे. जा आतां. (सांगितल्याप्रमाणें काम करून दासी जाते.)

तारा—(दार बंद करून खिडकीजवळ जाऊन आकाशाकडे पहात) हे गंभीर रात्री! वैशाखमासांतील वारा वहात आहे, त्यामुळें श्रमलेल्या देहाला सुख वाटत आहे. या वेळीं सर्व जग स्तब्ध झालें आहे. आकाशांत ढग नाहींत, त्यामुळें ताऱ्यांचा उज्ज्वल प्रकाश पडला आहे. चला, निजावें. (निजते) झोंप येत नाहीं. आई बाबांना टोंचून बोलते, पण ते सर्व सहन करतात, याचा मनांत विचार येतो. आई त्यांना वारंवार इतकें टाकून कां बरें

बोलते ! त्यांच्या अंतःकरणांत ह्या दीन स्थितीबद्दल कांहींच का येत नसेल ? नाही कसे म्हणावें ? डोळ्यांत झोप आल्यासारखें वाटतें. स्वस्थ पडावें. (निजते)

जय०—तारेला झोप तर लागली. मीं येथें गुप्तपणें माझी निंदा ऐकली. ती कानांना किती कटु लागली ?—ह्याचा सूड घेतला पाहिजे. दार बंद आहे कीं नाहीं पहावें—(तसें पाहून) दार तर बंद आहे. (जवळ जाऊन निरीक्षण करून व दांत खाऊन) ह्या क्षणीं सुंदरी काय करशील ? अहाहा ! ही हरिणाक्षी किती शोभते ! तिचा उशीवर रुळत असलेला केशकलाप, मनोहर अंगकांति, अवयवाचें सौष्ठव—माझी सूड घेण्याची इच्छा आहे तरी—कामवासनाच वाढवितात. तिच्या आरक्तवर्ण अधराचें चुंबन घेऊं कां ? तिला आलिंगन देऊन मनाची शांति करून घेऊं का ? चला. जवळ जावें.—अरे ही किती दीर्घ श्वास सोडते ! जागी तर नाहीं ?

तारा—(दचकून उठून) कोण तुम्ही !

जय०—(आश्चर्यचकित होऊन) प्रेयसी ! तुझ्या कोमल चरणांचा दास जयमल्ल !

तारा—(उठून) तुम्ही ? येथें एवढ्या रात्री ?

जय०—प्रिये !

तारा—(दृढ निश्चयानें) समजलें. जा !

जय०—मनोरथ पूर्ण झाल्याशिवाय जाणार नाहीं. (अगदीं जवळ येऊन) तारा !

तारा—नीचा ! भ्याडा ! क्षत्रियकुलकलंका ! कांहीं लाज आहे कीं नाहीं ! चोरासारखा रात्रीचा कुमारीच्या शयनमंदिरांत शिरलास ! तुला शरम वाटत नाहीं ?

जय०—(पायांवर डोकें ठेवून) लाजलज्जा सर्व विसरलों.

तारा—(लाथाडून) जास्त फाजिलपणा करशील, तर प्राणाला मुकशील !

जय०—(उठून) तारा ! तूं काय करशील ? दार बंद आहे.

तारा—दार बंद आहे म्हणून निर्भय आहेस असें तुला वाटतें होय ? तूं फार दांडगा आहेस ! तारा एकटी असली तरी युवराज ! शंभर जयमल्लांना आपल्या पायांनं किडे चिरडल्याप्र-

माणें देहदंड करण्याचें सामर्थ्य तारेच्या अंगी आहे, समजलास ?
—मूर्खा ! प्राणाची कांहीं आशा असल्यास जा !

जय०—इच्छा पूर्ण झाल्यावर जाईन. (कोमल स्वरांनें)
सुंदरी, ह्या वेळीं तूं मला फसवूं शकणार नाहीस. तुझे सर्व ढोंग
मला समजलें आहे. (हात धरतो.)

तारा—(हात सोडवून बिछान्याखालील तरवार घेऊन)
अधमा ! इतकी दांडगाई ! मला शिवलास ! एवढें साहस ! तूं
क्षत्रिय ना ? बाप्पा रावळाच्या वंशांतच तूं जन्मलास ना ? तुला
सांगतें, दूर हो; नाही तर मेलास म्हणून समज.

जय०—(भिऊन पळून जाण्याच्या तयारीनें) हे सुंदरी,
शांत हो. तुझ्या तरवारीपेक्षां तुझे क्रोधानें लाल झालेले डोळे
जास्त भयंकर वाटतात ! शांत हो. मी या क्षणीं चाललों !

(दार उघडतो; तो हातांत पिस्तुल घेतेलला शूरतान येतो.)

शूर०—एवढ्या रात्रीं माझ्या मुलीच्या शयनमंदिरांत येणारा
तूं कोण ?

तारा—मेवाडचा राजपुत्र जयमल.

जय०—महाराज, रस्ता द्या म्हणजे मी जातो.

शूर०—जाणार ? कन्येचें शयनमंदिर कलुषित करून तूं कोठें
जाणार ? मी दरिद्री झालों असलों, विपत्तीनें मला घासलें असलें,
राज्यलक्ष्मीनें मला दूर लोटलें असलें तरी मी राजा व तारा राज-
कन्या आहे ! तूं आमचा अपमान केला आहेस. तूं माझ्या कन्ये-
ची अत्रू घेण्यास आला होतास !—तूं मेवाडचा राजपुत्र असलास
म्हणून काय झालें ? येथून तूं आपल्या घरी जिवंत जाणार नाहीस !

जय०—(कंपित स्वरांनें) म-म-मला क्ष-क्ष-क्षमा करा !

शूर०—मी क्षमा करण्याला शिकलों नाहीं.

तारा—बाबा ! या भिऱ्या, निःशस्त्र व पळपुढ्या अधमाला द्या
सोडून. याच्यावर शस्त्र धरणें क्षत्रियाला उचित नाहीं.

शूर०—हलकट चोराप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं जो दुसऱ्याच्या
घरांत शिरला तो क्षत्रिय नव्हे. क्षत्रियधर्म त्याच्याबरोबर पाळ-
ण्याची जरूरी नाही. हा केवळ चोर ! चोराला योग्य अशीच
शिक्षा याला दिली पाहिजे.—जयमल ! समोर उभा रहा !

जय०—(गुडघे टेकून) महाराज, क्षमा करा. पुनः येणार नाहीं.

शूर०—चोरा ! समोर उभा रहा. (गोळी घालतो.)
(पडदा पडतो).

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थल—राण्याचा महाल. काल—पहाट, राणा व सूर्यमल्ल.

रायम०—जयमल्ल मेला ही वार्ता मी पूर्वीच ऐकिली होती.

सूर्य०—मग मला नाही त्या वेळी कळविली ?

राय०—सांगितली नाही.—कशी सांगावी ? ती शरमेची गोष्ट सांगावीशी वाटेना. हें पहा, सूर्यमल्ल ! मी जेव्हां ती इकीकत ऐकिली तेव्हां मी लाजून गेलों. माझ्याने तोंड वरच करवेना ! मेवाडच्या राजवंशाला यानें काळिमा आणिली. बाप्पा रावळाच्या वंशांत आणि रायमल्लाच्या पोटी असला कुलांगार कारटा उपजावा !—धिकार ! [तोंड खाली घालतो.]

सूर्य०—हाय रे जयमल्ल !

राय०—त्याच्याकरितां दुःख करूं नकोस. त्या अधमाला योग्य शासन मिळालें.

सूर्य०—महाराज, असें म्हणतां ?

राय०—हा दुरात्मा कुमारीची शुद्ध शय्या भ्रष्ट करण्यास इच्छीत होता. त्याने आपल्या वंशाच्या गौरवाला खाली मान घालावयास लाविलें. शूरतानानें त्याला मरण हें योग्य प्रायश्चित्त दिलें. माझ्या हातानें त्याला मारविलें नाही याबद्दल फक्त वाईट वाटतें.

सूर्य०—ह्याचा सूड घेऊं नये काय ?

राय०—सूड !—सूर्यमल्ल, चांगला विचार सुचविला ! मी सूड घेऊं—सूडच घ्यावयाचा ना ? शूरतानाला माझ्या राज्यांतील कांहीं भाग जहागीर म्हणून देऊन त्याच्या रागाचा उपशम करीन. मुलाच्या दुष्कृत्याबद्दल बापानें असलें प्रायश्चित्त घेऊन दोषमुक्त

झालें पाहिजे. मी असेंच करणार.—सूर्यमळ, जा; राजसभेत या गोष्टाचा विचार करण्यास मंत्रिमंडळाला ह्या क्षणीं पाचारण कर.
(जातो.)

सूर्य०—खरोखर राण्याचें चरित्र गंभीर व उदार आहे. पण त्याला असे दुःखद प्रसंग भोगावे लागतील ही कल्पना नव्हती.
(जातो.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—आरवली पर्वताचा पठार. **काल**—सकाळ.

(संग एकटा येतो.)

संग०—मेवाडचें राज्य कोठें आणि दूर अंतरावर असलेलें हें आरवली डोंगरावरचें क्षुद्र खेडें कोठें ? ह्या ठिकाणीं वर निळें आकाश आणि खालीं काळी हिरवी जमीन; आणि येथें धनगर मॅट्या राखतात. कपाळीं काय लिहिलें आहे कळत नाहीं. राज-वैभवाचा त्याग करावा लागून मी आज मॅटपाळ बनलों आहे.—राजपुत्र संग आज द्रिद्रो शेतकऱ्याचा मॅटपाळ झाला यांत कांहीं वाईट नाहीं. मला आतां राजपुत्र कोण म्हणेल ! मला हा वेष इतका साजून गेला आहे कीं, माझे मलाच मी कोण होतो हें कळण्याची मारामार पडत आहे. दैवगति ! काय तुझी विचित्र लीला ?—हा पेशा कांहीं वाईट नाहीं. पूर्वीं मला थंडीच्या दिवसांत थंडीचा त्रास होई व उन्हाळ्यांत उन्हाचा ताप सहन होत नसे; पण आज सर्व कांहीं सहन होत आहे. मनुष्यजन्माला येण्याचें हेंच कां सार्थक !—दोन जाळ्याभरड्या रोठ्या खाल्ल्या की त्या वर दिवस जातो. ही गुहा किती भयंकर ! ह्या भयंकर स्थानीं पण सुंदर नदीप्रवाह वाहात आहे. यावरून अरों वाटत कीं चांगल्याचा वाईटाशीं नित्य संबंध ठेवण्यांत परमेश्वराचा कांहीं तरी हेतु आहे !) मनाचें किती दमन केले तरी तेंच सुंदर मुखकमल डोळ्यापुढें उभें राहतें व तिची ती मधुर वाणी ऐकल्याचा कानाला भास होतो. तारा ! तुझा विसर पडावा अशी इच्छा करितों, पण तसें घडत नाहीं !—नाहीं, तुला विसरतों; खात्रीनें विसरतों. एवढी जर शक्ति नाहीं तर मनुष्यदेहाला आल्याचें काय सार्थक ? त्यापेक्षां पशूचा जन्म बरा. तिला विसरणार; निश्चयपूर्वक तिला विसरणार.
(शेतकरी येतो.)

शेतकरी—तुझ्यामुळे माझे काम नीट चालत नाही.

संग—(व्यग्र चित्ताने) काय बरे ?

शेत०—तूं मेंढ्या नीट चारतोस का ? कोणीकडून तरी वेळ घालवयाला पाहतोस ना ?

संग—होय.

शेत०—आणखी मी असे ऐकिले, रात्रीचा चोरून तूं कसलीशी पोथी वार्चात असतोस.

संग—होय, वार्चात असतो.

शेत०—अशाने कसे काम होणार ? तूं नुसता बसून भाकरी खातोस. खरे की नाही ?

संग—(दुसरीकडे चित्त जाऊन) होय खातो.

शेत०—आणखी अशा मोठ्या मोठ्या बाता मारतोस की मला त्यांतले काही समजत नाही. तूं बोलू लागला असतांना ' हो हो ' म्हटल्याने गप्प बसशील असे समजून हो म्हणावे तर तूं जास्तच बाता मारतोस. यापुढे तुला येथे ठेवून घेण्याची माझी इच्छा नाही. तूं आपला पगार घेऊन जा.

संग—जशी आज्ञा. (मुजरा करून जातो.)

शेत०-वा: नोकराची तर मोठी गंमत आहे ! नौकरी सोडून गेला !-तुझी नौकरी पुरे म्हटले की ' जशी आज्ञा ' म्हणून निघून गेला ! हा रजपूत आहे.-- समजुतीच्या गोष्टी सांगून राहतो का पाहूं. राहिला तर बरेच. (शेतऱ्याची स्त्री येते.)

शे० स्त्री-तुम्हीं ह्या क्षणीं घाईघाईने नोकराला सोडून दिले !

शेत०-हो दिले. तुला काय त्याचे ?

शे० स्त्री-आतां दुसरा नोकर पहा !

शेत०-पाहूं. त्याचे काय ?

शे० स्त्री०-आणखी काय ? असा चाकर पुनः मिळतो का पाहूं ?

शेत०-असा नोकर ?

शे० स्त्री—हो, हो; याच्यासारखा.

शेत०—चांगला नोकर असा जगांत हाच जन्माला आला आहे वाटते !

शे० स्त्री—किती सभ्य ! किती शांत ! तोडीं शिवी नाही ! आणि चेहरा तरी किती चांगला ! उगाच हातचा घालविला !

त्याचे डोळे तरी किती मोठे ! कोण जाणे की, त्याच्या डोळ्याला नेहमी पाणी येत असे.

शेत०—अग अवदसे ! त्याच्यावर तुझे मन गेलेंय; होय ? मी मनाशीं विचार करित होतो कीं, त्याला समजावून आणावा; पण आतां त्याला नुसता सोडून उपयोगी नाही; ठोक देऊन मोकळा केला पाहिजे. (घाईनें निघून जातो.)

शे० स्त्री—हें काय हें ! मला त्याला घेऊन काय करायचें ! असला राग पूर्वीं नाहीं कधीं पाहिला ! चांगला गरीब मनुष्य म्हणून वाखाणला तो माझ्याबद्दल तिसरें कांहीं काढलें. धन्य आहे बाई!—अहो त्याला मारूं नका ! मारूं नका. चांगल्या रीतीनें जाऊं द्या. (मागें धावत जाते.)

प्रवेश तिसरा.

स्थल—मेणांचें राज्य; **काल**—प्रभात.

(पृथ्वीराय व वाणी.)

पृथ्वी—मी आपल्या बाहुबलानें आज नवें राज्य स्थापिलें. या माझ्या देहांत व रक्तांत वंशाचे चांगले गुण उतरून आणखी इतर गुणां पी भर पडली आहे हें आतां पित्याच्या नजरेस येईल. रानटी स्थितीतील मेणांचें राज्य मी हस्तगत केलें व त्याबरोबर नांदोल्याचे रजपूत निर्भय केले.

वाणी—मित्रश्रेष्ठा ! खरें आहे.

पृथ्वी—पांच घोडेस्वारांबरोबर मी ह्या राज्यांत आलों आणि आज पांच हजार सैन्य माझ्या हुकमतीखालीं आहे.

वाणी—(स्वगत) ह्यांच्या अंगीं शौर्य असून नम्रताही दिसते ! या जगांत एका ठिकाणीं सर्व गुण क्वचित् आढळतात.

(दोन द्वाररक्षक येतात.)

पृथ्वी—रक्षक, काय खबर आहे ?

रक्षक—महाराज, मेवाडच्या राज्याहून एक जासूद आपल्याकडे आतांच आला आहे.

पृथ्वी—मेवाडच्या राज्याहून !—त्याला घेऊन ये.

(द्वाररक्षक जातात.)

पृथ्वी—मेवाडाहून !—वाणीमित्रा ! जासूद काय बातमी

घेऊन आला असेल बरें ?

वाणी—कांहीं तर्क चालत नाही.

(जासूद येऊन मुजरा करतो.)

पृथ्वी—मेवाडाहून आलेला तूंच का जासूद ?

जासूद—होय महाराज. मीच मेवाडाहून आलों आहे.

पृथ्वी—सांग काय हकीकत आहे ती—राणेसाहेब खुशाल आहेत ना !

जासूद—ह्या पत्रावरून सर्व कळून येईल. (पत्र देतो.)

पृथ्वी—आण पत्र इकडे. (पत्र वाचून) आश्चर्य ! आश्चर्य !

वाणी—(साश्चर्य) काय हकीकत ? मित्रश्रेष्ठा, काय हकीकत ?

पृथ्वी—वाणी मित्रा ! स्वतः पित्यानें हें पत्र लिहिलें असून मला मेवाडांत पुनः बोलाविलें आहे.

वाणी—एकाएकीं !—काय कारण ?

पृथ्वी—कारण ? जयमळ मरण पावला म्हणून.

वाणी—जयमळ कशानें मेला ?

पृथ्वी—(वाण्यास) हें पत्र वाचून पहा ! (पत्र देतो)
(जासुदास) जासुदा ! जा. वसतिस्थानांत जाऊन विसावा घे. डुपारीं याचें उत्तर देतो.

जासूद—जशी महाराजांची आज्ञा. (मुजरा करून जातो.)

वाणी—फारच आश्चर्यकारक वार्ता ! तुम्ही आतां मेवाडचे युवराज झालां !

पृथ्वी—मी युवराज !—मित्रा, तें ऐश्वर्य मला नको आहे. मी आपल्या बाहुबलानें नवें राज्य मिळविलें आहे.

वाणी—चितोडला तुम्ही पुनः जाणार नाहीं ?

पृथ्वी—कधीही नाहीं !

वाणी—हा तुमचा निश्चय त्याहूनही आश्चर्यकारक ! मित्रश्रेष्ठा ! शूरतान राजाची तारा म्हणून कन्या आहे तिनें जो वीरमणी माझ्या जन्मभूमीचा उद्धार करील त्याच्याशीं मी लग्न करीन, असा पण केला आहे तो तुम्हीं ऐकिला आहे का ? कलियुगांत कोणी राजकन्येनें स्वयंवर मांडलेले ऐकिलें नाहीं. किती कठीण पण !

पृथ्वी—ती स्त्री कशी आहे तें तुला ठाऊक आहे !

वाणी—अप्रतिम ! तिच्यासारखी रूपगुणसंपन्न वधू मिळणें अशक्य !

पृथ्वी—व तिचें नांव काय म्हटलें ?

वाणी—तारा.

पृथ्वी—ठीक आहे. मी तिची प्रतिज्ञा पूर्ण करून तिला आपली भार्या करीन. मी थोदा यवनापासून सोडवीन.

वाणी—तुम्ही तसें जर कराल तर जगांत लोकोत्तर कीर्ति मिळून शिवाय सर्वसुंदर स्त्रीची प्राप्ति होईल. (सेवक येतो.)

सेवक—महाराज, स्नानाची वेळ झाली.

पृथ्वी—खरेंच, चल. (वाण्यास) मित्रा, परवांचे दिवशीं ये.

वाणी—बरें आहे; येईन.

(दोघे निरनिराळ्या दिशेनें जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थल—सिरोही राजाचें विलासगृह. काल—रात्र.

खुषमस्करे.

१ खुष०—राजेसाहेब कोठें आहेत ? येथें दिसत नाहींत.

२ खुष०—(मद्यपानानें जड झालेल्या आवाजानें) कोठें प--ड--ले आहेत को--ण--जाणे.

३ खुष०—जेथें कोठें असतील तेथें ठीक असोत म्हणजे झालें !

४ खुष०—ठीक नसायाला काय झालें !

१ खुष०—पण आहेत कोठें ?

४ खुष०—आपल्या अंतःपुरांत ! महिन्यामध्ये आज एक दिवस तिकडे गेले.

३ खुष०—राणी चितोडच्या राण्याची मुलगी असून तिला बिचारीला किती त्रास होतो !

४ खुष०—फारच चांगल्या राणीसाहेब ! त्या दिवशीं आपण पाहिल्या.

१ खुष०—ओ हो !

२ खुष०—तिच्याबद्दल तुम्हाला कीव वाटते ना ?

(प्रभुराय येतो; त्याला सर्व प्रणाम करतात.)

प्रभु०—(थोडा वेळ फिरत फिरत) ऐका ! सर्वजण ऐका.

खुष०—हां ! ऐका, ऐका.

प्रभु०—पृथ्वीराज काय करतो ? माझ्या राज्यांतील प्रजा त्याची जी एवढी स्तुति करितात तो असें काय करतो ?

खुष०—तो ! तो काय करतो ?

प्रभु०—तुम्ही सांगाना. का मी सांगूं ?

खुष०—हां, आपण सांगा.

प्रभु०—नाहीं, मी सांगत नाहीं.

खुष०—सांगण्याची तसदी घ्यायला नको. आम्हांला समजेल.

प्रभु०—कोणत्या प्रकारें समजेल ? सांगा बरें कसें समजेल ?

खुष०—(एकमेकांस) हां बोलाना, कोणाला समजतें का तें.

प्रभु०—एः ! कोणालाच समजत नाहीं.

खुष०—होय महाराज, चित्ताशीं विचार करून पाहिला, पण कोणालाच समजत नाहीं !

प्रभु०—तुम्हांला समजणार नाहीं, हें मीं पूर्वीच ओळखलें होतें. ऐका आतां.

१ खुष०—ऐका. महाराज उवाच !—

प्रभु०—ऐका, पृथ्वीराज—आमचा मेव्हणा—त्याचें नशिब थोर, म्हणून आमचा मेव्हणा झाला !

२ खुष०—भाग्य तर खरेंच !

प्रभु०—त्यानें नांदालच्या कांहीं थोड्या लोकांशीं युद्ध करून त्यांना जिंकिलें. (पहिल्या खुषमस्कऱ्यास) काय म्हणतोस ?

३ खुष०—त्यांत काय आहे ? पुढें--

प्रभु०—गप्प रहा.

सर्व खुष०--गप्प रहा.

प्रभु०—म्हणून का तो शक्तिमान् झाला ? थोड्याशा लोकांना जिंकलें म्हणून कां तो शक्तिमान् झाला ?

खुष०—शक्तिमान् झाला ? अः !

प्रभु०—त्या हलकट लोकांना जिंकल्याबद्दल कां तारीफ ? आमच्यासारख्याचा पराजय केला तर कांहीं तरी समजूं !

खुष०--हां, तेव्हां समजेल.

प्रभु० - मी पाहिजे असल्यास एकटा युद्ध करीन.

खुष०—हां, बराबर ! परंतु महाराजांनी युद्ध केलेले कधी ऐकिले नाही.

प्रभु०—ए, चूप रहा.

खुष०—गप्प रहा ! गप्प रहा !

प्रभु०—युद्ध केले की न केले त्याची चौकशी करून काय करावयाचे ? आम्ही युद्ध केले. ते सर्वांना ठाऊक आहे. (४ थ्या खुषमस्कऱ्यास) तूं ऐकतोसना ?

४ खुष०—महाराज जे सांगतील ते मी ऐकतो आहे. पुढे काय ?

प्रभु०—चूप रहा.

खुष०—चूप रहा.

प्रभु०—मी लढेन खरा; पण तसे करण्याची इच्छाच होत नाही !

खुष०—हो, तशी इच्छाच होत नाही !

प्रभु०—मनाला वाटते-योद्धा होणेच काय ? लेखक, वक्ता, गवई वाटेल ते मी होऊं शकेन. त्यांत काय मोठेसे आहे ? त्यांत काय आहे ? (चंद्रराव येतो.)

१ खुष०—उजडण्यापूर्वीच चंद्रराव इकडे कसा ?

चंद्र०—महाराज, एक मोठी बातमी आणली आहे.

२ खुष०—वाईटसाईट तर नाही ?

चंद्र०—फार वाईट. शूरतानाला एक मुलगी आहे हें माहीत आहेच. महाराज ऐकतात ना ?

प्रभु०—मी ऐकतो आहे. पुढे—

चंद्र०—तिच्या शयनमंदिरांत जयमल्लाचे प्रेत सांपडले.

३ खुष०—उं: जुनीच बातमी.

चंद्र०—आणखी आहे. ऐका.

प्रभु०—ऐका. शूरतानानें त्याला मुलीच्या घरांत पाहून गोळी घातली.

४ खुष०—जुनीच.

चंद्र०—पुढे ऐका. राणेसाहेब-महाराजांचे सासरे--यांना हें कळतांच—

प्रभु०—शूरतानाला धरण्यासाठीं सैन्य पाठविलें ?

चंद्र०—तसें नाही महाराज !- शूरतानाला त्यांनीं पंचवीस परगणे बहाल केले.

खुष०—खोटी गोष्ट.

प्रभु०—बरोबर. तसें होईल तरी कसें ?

चंद्र०—महाराज, झालें. मेवाडाहून महाराजाकडे एक जासूद आला आहे. त्यानें सांगितलें; पाहिजे असल्यास त्याला पुनः विचारा.

प्रभु०—मेवाडाहून दूत !-तो कशाकरतां ?

चंद्र०—महाराणीला नेण्यास.

प्रभु०—महाराणीला नेण्यास !

चंद्र०—दूत म्हणतो महाराणी येथें मोठ्या हालांत आहेत. त्यांना महाराज जाच करतात.

प्रभु०—त्याच्या बापाचें काय खर्चतें ? आम्ही आमच्या राणीला जाच करूं कीं न करूं. आमची खुषी. यांत त्यांचें म्हणणें काय ऐकावयाचें ! त्यांचें म्हणणें ऐकायला मी कांहीं त्यांचा नौकर नाहीं. जासुदाला मीच निरोप सांगतो. चला सगळे.

खुष०—चला सगळे. महाराज चालले. (जातात.)

प्रवेश पांचवा.

स्थल—बिदोर—नदीच्या कांठच्या वृक्षाखालीं. **काल**—दुपार.

(एकटी तारा.)

तारा—(आपल्याशीं) माझ्या इच्छेप्रमाणें घडून येईल ना ? किती वर्षे झालीं ! अजून माझी प्रिय जन्मभूमि परतंत्र आहे ! माझ्या जन्मभूमीला लागलेलें हें ग्रहण कधीं सुटेल ? मोक्षकाल अजून नाहीं का झाला ? (दासी येते.)

दासी—राजकन्ये ! आनंदाची बातमी ! महाराज व मेवाडचे राजपुत्र असे दोघे त्वरेनें इकडेच येत आहेत.

तारा—मेवाडचे राजपुत्र !-कोणचे ?

दासी—मघले.

तारा—काय नांव त्यांचें !- पृथ्वीराय ?

दासी—असेल. मला कांहीं त्यांची इतकी हकीकत माहीत नाही !

तारा—आनंदाची बातमी म्हणालीस ती कोणती व अशी हंसतेस का ?

दासी—कां तें आतां युवराज आले म्हणजे कळेल. (जाते.)

तारा—तें कसें ? -गेली कीं ? हें काय बाई इचें आचरण !—पृथ्वीरायाचें नांव मीं ऐकलें आहे. शूर म्हणून ज्यांचें नांव चोर्हों-कडे गाजतें तें नांव कोणीं ऐकिलें नसेल ? पण ते एकाएकीं ह्या स्थलीं कसे ?—माझा डावा हात एकाएकीं कां बरें स्फुरण पावत आहे. त्यांचा माझा परिचय नाही. ते गंगे आहेत का काळे आहेत, रोडके आहेत का पुष्ट आहेत, उंच कां ठेंगणे, कांहीं माहीत नाहीं. (शूरतान व पृथ्वीराय येतात.)

शूर०—तारा, हे पृथ्वीराय. यांचें नांव ऐकलें आहेस ?

तारा—होय, ऐकलें आहे. हे मेवाडचे राजपुत्र ना !

शूर०—पृथ्वीराय ! ही माझी कन्या तारा. माझे दरिद्र्याचें जें कांहीं सर्वस्व आहे तें हें. मुली, पृथ्वीरायांनीं आपल्या बाहुबलानें पठाणांना पादाक्रांत करून थोदा स्वतंत्र केलें व ती आनंददायक वार्ता कळविण्यास ते स्वतः आले आहेत हें तुला समजलें कां ?

तारा—आतांच समजतें.

शूर०—तारा ! तुला तुझ्या प्रतिज्ञेची आठवण आहे का ?

तारा—(लाजून) होय बाबा, आठवते.

शूर०—मेवाडचे युवराज ! तुम्हांला पसंत असल्यास जामात या नात्यानें मी तुम्हांला आशीर्वाद करीन.

पृथ्वी—तारेला पसंत असल्यास मलाही तें मान्य आहे.

शूर०—मी तुमचा फार आभारी आहे. (हातांत हात घालून) पृथ्वीराय ! नारायणाला साक्षी ठेवून माझी कन्या तारा आज मी तुम्हांला अर्पण केली आहे. वत्से, सुखी हो. परमेश्वर तुम्हांस ऐश्वर्य व सुख देवो. (मेघांचा कडकडाट होतो.)

पृथ्वी०—निर्मल आणि शुभ्र आकाशांत मेघांचा कडकडाट कशानें होतो ?

शूर०—कुलोपाध्यायांना बोलावून ह्या क्षणींच लग्नतिथि ठरवून टाकूं—(आकाशाकडे पाहून) वावटळ सुटण्याचा रंग दिसतो. घरांत जाऊं चला. [दोघे जातात.]

तारा—हे पृथ्वीराय काय !—परमेश्वरानें माझी प्रतिज्ञा

शेवटास नेली ! मी स्वयंवरा क्षत्रियरमणी ! क्षत्रियाचा पण कधीं कडेला गेल्याशिवाय राहात नाहीं.

दासी—[येऊन] राजकन्ये ! मी कां हसत होतें तें आतां समजलें का ? नवरा पसंत पडला का ? कां ? खालीं कां तोंड घातलेंस ? डोळ्याला कां पाणी आलें ?

तारा—नाहीं; सखी, पाणी नाहीं. पण ही गोष्ट आईला कळवूं नकोस. ती रागें भरेल.

दासी—कोणची गोष्ट ?

तारा—कोणची नाहीं. चल आईकडे. [दोघी जातात.]

प्रवेश सहावा.

स्थल—सूर्यमल्लाचें गृह. **काल**—रात्र. **मुजफर व सूर्यमल्ल.**

मुज०—रायमल्ल वृद्ध झाला आहे; त्याचा धाकटा मुलगा जयमल्ल मेला आहे; संगाचा पत्ता नाहीं; आणि पृथ्वीरायानें दूर-देशीं कमलमीरास नवें राज्य स्थापिलें आहे. मेवाडला यावें असें बोलावणें पाठविलें असतांही त्या वीरानें तें मानिलें नाहीं हें तुम्हांला माहीत आहेच. ह्या वेळीं मेवाड जिंकणें फार सोपें आहे. हे वीरश्रेष्ठा, तुम्हीं जर सहाय्य द्याल तर रायमल्लाचा आम्ही सहज पराभव करूं.

सूर्य०—त्यापासून मला काय फायदा ?

मुज०—तुम्हांला मेवाडचा राणा करूं.

सूर्य०—मला राज्य नको. ज्यानें बंधुप्रेमानें लहानाचें थोर केलें त्याच्याविरुद्ध शस्त्र धरूं ?

मुज०—लहानाचें थोर केलें ? तुम्ही मूढ तर नाहीं ? बालपणीं निरिच्छपणें कोण कोणाचें पालन करीत नाहीं ! हा सृष्टि-नियमच आहे. यांत पालकाचा गौरव करावयास नको. हा सृष्टि-नियम नसता, तर जग चालणें शक्यच नव्हतें. गाईम्हशी वासरांना दूध पाजून थोर करतात. पण तीं थोर झाल्यावर आई-बापांवर प्रेम न करितां आपल्या वासरांवर लोभ ठेवतात. मायेची धाव पुढें असून कोणी आपल्या स्वार्थाला लाथाडून देत नाहीं.

सूर्य०—म्लेंच्छपति ! मेवाडच्या राज्यावर माझा कोणत्याही

प्रकारें हक नाही.

मुज०-नाहीं कसा म्हणतां ? धाकट्या भावापेक्षां थोरल्या भावाचा हक जास्त असें कसें म्हणावें ? दोघांचाही जन्म एकाच आईच्या पोटी झालेला. रायमल्लाचें शरीर जसें आहे तसेंच तुमचेंही आहे. त्यांत कांहीं उणेपणा नाही. हे वीरा, त्याला जसे हातपाय आहेत तसे तुम्हांला आहेत. त्याच्या डोक्याला राजमुकुट जसा शोभा देतो तसा तुमच्या डोक्याला शोभा देणार नाही काय ? तुमच्या डोक्यांत कांहीं व्यंग असल्यास सांगा. मग त्यानें राजा व्हावें आणि तुम्ही मात्र तो जें अन्न यद्दच्छेनें देईल त्यावर संतुष्ट असावें, हें शोभतें काय ? धिक् वीरश्रेष्ठा ! ह्या जगांत आपल्या हकाचें संरक्षण बाहुबलानें करावें लागतें.

सूर्य०-बाहुबल ! माझे कसलें बाहुबल ? मी केवळ सेनापति. सैन्य कांहीं माझे नाही; तें राण्याचें आहे.

मुज०-काय, त्यानें जन्मते वेळीं हें सैन्य आपल्या बरोबर आणिलें आहे ? राजाप्रमाणें तुमचाही सैन्यावर अधिकार आहे; नाही, जास्त अधिकार आहे. कारण तुम्ही खरेखुरे सेनापति आहां. रायमल्ल केवळ गादीचा मालक.

सूर्य०-(संचित) नाही ! नाही ! मी विश्वासघातकी होणार नाही !

मुज०-नाहीं तर काय चिरकाल भ्र.तृअन्नावर पुष्ट राहणार ! जो दुसऱ्याचा दास होतो तो भीरु असतो. तुमचें तसें नाही. तुमच्या अंगीं बाहुबल आहे. हे वीरश्रेष्ठा, जरा शुद्धीवर या ! ही भीति सोडून घ्या; हातांत तरवार घ्या. राज्यलक्ष्मी मनगटाचे जोरावर आपलीशी केली म्हणजे धन्याच्या अंगाभोवतीं कुत्री जशी शेंपटी हालवीत राहते, त्याप्रमाणें त्या पराक्रमी पुरुषाला ती चिकटून राहते. सध्यां तुमच्या भावाच्या राजवाड्यांतून तुम्हांला अन्न मिळतें. समजा, उद्यां राज्य दुसऱ्याकडे गेलें, तर तो राजवाडा तुम्हांला पोशील काय ? विचार करा.

सूर्य०-(रवगत) कसें करावें ? हे म्हणतात असेंही संभवनीय मला वाटतें. चारिणीचें भद्रिष्य खरें होण्यासाठीं तर मला हे असा बुद्धिवाद देत नसतील ? मी काय करूं ? मी क्षुद्र मनुष्य दैवाच्या हातांत सापडलों. जसें व्हावयाचें असेल तशी मला

बुद्धि होईल. (उघड) मग तुम्ही म्हणतां तें मला कबूल आहे.

मुज०—(आनंदानें) आमच्या विनंतीचा स्वीकार केला ?

सूर्य०—(भ्रांत चित्तानें) स्वीकार केला !

मुज०—नाहीं, शपथ करा.

सूर्य०—(भ्रांत चित्तानें) अंगीकार केला.

मुज०—(कागद बाहेर काढून) हें अंगिकारपत्र ! ह्यावर आपल्या शरीराच्या रक्तानें सही करा.

सूर्य०—इतका अविश्वास !—ही पहा ह्यावर सही करतो.

मुज०—उत्तम ! ह्या करारपत्रावर तुम्ही आपल्या रक्तानें सही केली आहे. लक्षांत ठेवा, अन्यथा न वागण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे.

सूर्य०—म्लेच्छराज ! आम्ही क्षत्रिय आहों !

मुज०—तुम्ही क्षत्रिय ! बरें. सेनापतिसाहेब, आपलें सैन्य एकत्र करून एके ठिकाणी असूं या. आम्हीही त्याप्रमाणें करतो.

सूर्य०—ठीक.

मुज०—हें तर ठरलें. आम्ही आतां येतो. (जातो.)

सूर्य०—मी मेवाडचा राणा होणार !—छे, ही गोष्ट मनांत आणली कीं कसेसेंच होतें. मेवाडचा राणा ! किती उच्चपद ! परंतु त्याच्या प्राप्तीसाठीं सर्व धर्मकृत्याच्या व पुण्याच्या फलावर पाणी सोडावें लागत आहे ! भावाच्या जवळ राहून विश्वासघातकी झालों. मी योग्य केलें काय ? नाही; नाही, मी योग्य केलें नाही, हें मला समजतें. उघड उघड अन्याय केला, हें मला समजतें ! मी घोर अन्यायाचें कर्म करीत आहे. काय करूं ? आज अन्यायाचा पण केला. -कशासाठीं केला ? (तमसा येते.) प्रिये, तुझे मनोरथ पूर्ण झाले ?

तमसा—आतां उभें राहून मीं सर्व ऐकिलें. हा योग मीं कसा जुळवून आणला तो तुम्हांला माहित नाही. मींच प्रथम म्लेच्छराजाचें मन वळविलें आणि नंतर एकाद्या मुलाप्रमाणें तुम्ही या गोष्टीला कबूल झालां.

सूर्य०—खरोखर. मी मुलाप्रमाणें कबूल झालों ! तमसा, तमसा, हें काय केलेंस ! हें तूं मला काय करावयास लावलें !

तमसा—माझा मनोरथ साधला.

सूर्य०—नाहीं, नाही; हें कृतघ्नपणाचें नीच कृत्य मी करणार नाही !

तमसा—आपण करारपत्रावर रक्तानें सही केली आहे हें आठवत नाही का ? मुजफराला मी तसाच सल्ला दिला !

सूर्य०—(आश्चर्याने डोळे मोठे करून) स्त्रिये, काय म्हणतेस ! तूंच त्याला असा सल्ला दिला होता ?—कट ! कट !—स्त्रिये ! राजनीति जात्याच अति भयंकर असून तिच्यांत जर स्त्रीबुद्धि प्रवेश करील तर राज्याचा नाश झाला म्हणून समजावा ! हें काय केलेंस ? हें काय केलेंस ? सर्वनाश ! सर्वनाश ! ! मेवाडचे राज्याचा तूं सर्वनाश केलास ! ! !

तमसा—मी जें करावयाचें तें केलें. प्राणनाथ, तुम्ही आतां सत्यभंग करूं नका. (हात धरते.)

सूर्य०—जा ! खोऱ्या प्रीतीचा तोंडपुजेपणा करूं नकोस. स्वार्थसाधण्याच्या हेतूने स्त्रियांना प्रेमाचें सोंग चांगलें आणतां येतें. जा, तुझें भाषण ऐकण्याची इच्छा नाही !—मी सत्यभंग करणार नाही. परंतु रणांत जाऊन मी आत्मघात करून घेईन. (तमसा जाते) मी आतां युद्ध अवश्य करीन. परंतु रायमल्लाला आपल्या बाजूला सैन्य जमवितां येईल अशी सवड ठेवीन. राणा रायमल्ल वृद्ध असून त्याला कोणाचा आधार नाही, तरी तो मानी आहे. तो सर्वगुणसंपन्न अशा पुत्राचें साह्य घेण्याची इच्छा करणार नाही. परंतु मी आतां पृथ्वीरायाला राज्यसंरक्षणासाठीं येण्याचा निरोप पाठवितों. यानंतर देवी भवानी काय करावयाचें असेल तें करो. (जातो.)

प्रवेश सातवा.

स्थल—मेणांचें राज्य; **काल**—चांदणी रात्र.

(पृथ्वीराय आणि तारा.)

तारा—मी प्रेम करण्याला शिकलें नाही. प्रेमाचें ज्ञान मला नव्हतें. परंतु प्राणनाथ ! माझे पाणिग्रहण करून तें तुम्हीं मला शिकविलें !

पृथ्वी०—मी गुरु का शिष्य तुझा ?

तारा—क्षमा करा. सत्य सांगतें, मी तुमच्यावर प्रेम करीत

नव्हतें. चारिणीच्या मुखानें जेव्हां तुमच्या शौर्याच्या गोष्टी ऐकल्या तेव्हां, जर तुम्ही माझे पति व्हाल तर माझी इच्छा पूर्ण होईल असें वाटूं लागलें. जेव्हां तुम्हांला पाहिलें तेव्हां प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याच्या मोवदल्यानें मा तुम्हांस विकून घेतलें असें वाटून ती गोष्ट अंतःकरणाला बोचूं लागली. परंतु तुमच्या उदार चरित्राशीं जेव्हां माझा परिचय झाला, तेव्हां प्राणनाथ! कायेनें, वाचेनें व मनानें मी तुमच्या चरणाची दासी झालें.

पृथ्वी०—प्राणेश्वरी! (या कठीण भूलोकावर वीज स्थिर व प्रेमळ झालेली आढळून येत नाही; चंद्राचे तेज पृथ्वीवर सदैव वावरत नाही, सुगंधाला सजीवता नाही व संगीताला आकार नाही. परंतु ते सर्व गुण तुझ्या ठिकाणीं दोषरहित आहेत.)

तारा—ही व्याजस्तुति कीं काय तें मला कळत नाही. तुम्ही मजवर प्रेम करतां म्हणून तुम्हांला तसें वाटतें इतकेंच. मी वीज नाही, ज्योत्स्ना नाही, कीं संगीत नाही; मी फक्त तारा आहे. माझ्यांत जसे गुण आहेत तसे दोषही आहेत.

पृथ्वी०—मला तर दोष कांहीं दिसत नाहीत.

तारा—प्रेमामुळें दिसत नाहीत. शुद्ध प्रेमामुळें ! समुद्राच्या पाण्याच्या आंत खडक, दऱ्या, डोंगर असून जसे झांकले जातात तसे प्रेमानें दोष दिसेनासे होतात. प्रेमानें जेथें तेथें सुगंध आणि संगीत दिसतें.

गीत.

(सुवर्णकेतकिपरि-या चालीवर.)

हृदयकुंजवनिं प्राणसख्या रे होसी जीवनकांती ।
पूर्ण शांत नव, एकांत प्रेमसह जावो त्या दिनराती ॥
चंपक मालती गुलाब जाती सुमनें जणुं फुलती ।
मोद-वसंता शोभित करिती प्रणया चेतविती ॥
स्नेह-कोकिला आदरसमिरा पाचारण मी करी ।
हृदयविलासा राजकुमारा विहरे या अंतरीं ॥
प्रेमशशीला वाढ असो ही सौख्य ये भरती ।
विकल्प-झंझा-वात न वाहो ईशा ही प्रणती ॥

सेवक—(येऊन) महाराज! मेवाडाहून एक दूत आला आहे.

पृथ्वी०—मेवाडाहून ? त्याला परत जा म्हणावें.

तारा—प्राणनाथ, तसें करूं नका. वृद्ध पित्याकडून आलेला दूत माधारा पाठवूं नका. त्यांचा अपमान होईल. प्राणनाथ, तुमच्या मनांत जसा अभिमान आहे तसें पितृप्रेमही आहे. तसें नसेल तर अभिमानाची शोभा नाही. अभिमानाची पितृप्रेमावर छाप असण्यापेक्षां पितृप्रेमाची जर त्यावर छाप बसेल तर तें अधिक शोभा देईल.

पृथ्वी०—उत्तम ! जा त्या दूताला इकडे घेऊन ये.

सेवक—महाराजांची जशी आज्ञा. (जातो.)

तारा—महाराज, चितोडावर आपलें प्रेम नाही ?

पृथ्वी०—नाहीं. चितोडावर माझी भाक्ति नाही.

तारा—प्राणनाथ ! आश्चर्य आहे !

दूत—(येऊन) महाराज ! सूर्यमल्ल सेनापतिसाहेबांनीं हें पत्र आपल्याला दिलें आहे.

पृथ्वी०—आण तें पत्र इकडे. (पत्र घेऊन व वाचून आश्चर्य प्रदर्शित करितो.)

तारा—पत्रांत काय मजकूर आहे ?

पृथ्वी०—अत्यंत आश्चर्यकारक मजकूर आहे. जें कधीं कोठें घडलें नाही तें मेवाडच्या राजपरिवारांत घडत आहे. काका देशद्रोही ! आणि त्यांना मुजफर व सारंग साह्य ! हे तिघे चितोडावर स्वारी करणार ? आणि द्रोह करणाऱ्या चुलत्यानें स्वतः हा मजकूर कळवून वृद्ध पित्याला साहाय्य करण्याबद्दल मला आज्ञा केली आहे !

तारा—खरेंच; आश्चर्याची गोष्ट. जा तुम्ही !

पृथ्वी०—नाहीं. प्रिये ! चितोडच्या भूमींत मीं पाऊल टाकणार नाही.

तारा—काय कारणानें बरें ?

पृथ्वी०—माझ्या पित्यानें चितोडाहून मला बहिष्कृत केलें आहे. शिवाय त्यानें आज मला बोलावणें पाठविलें नाही. चुलत्याला बोलावणें पाठविण्याला अधिकार नाही.

तारा—पुनः अभिमान ? वृद्ध पिता आपर्त्तांत व असहाय असतांना जीव धरून घरीं बसावयाचें ? कसे झाले तरी ते तुमचे वडील आहेत. त्यांना अभिमान शोभतो. परंतु प्राणनाथ ! तुम्ही

पुत्र, वीर व नवराज्यलक्ष्मीसंपन्न ! ह्या वेळीं हा क्षुद्र अभिमान तुम्हांला शोभत नाही. तुमचे वडील विपत्तींत असतांना निश्चित, उदासीन व सुखमग्न राहणें तुम्हांला शोभत नाही. उठा; वीरश्रेष्ठा, प्राणेश्वरा, उठा ! हा कलंक दूर करा. तुमच्या धवल यशाला हा घोर काळिमा स्पर्श करूं देऊं नका !

पृथ्वी०—बरें, तसें करतो. पण तूं ?

तारा—मीही तुमच्याबरोबर समरांगणांत येतें. प्राणनाथ, मी क्षत्रियरमणी आहे.

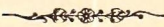
पृथ्वी०—चल; तारा ! तूं घन्य आहेस ! प्रिये, पृथ्वीरायाला तूं योग्य उपदेश देऊन कर्तव्यतत्पर केलेंस.

तारा—मी खाणींतून काढलेल्या सोन्याला अग्नीप्रमाणें शुद्ध करीत आहे.

(दोघे जातात.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

स्थल—रायमळाचें मंदिर. काल—सकाळ.

(रायमल्ल सशस्त्र एकटा येतो).

रायमल्ल—युद्ध तर सुरू झालें ! आणि प्रतिपक्षी कोण म्हणावा तर मुजफरांचें साह्य घेऊन माझा भाऊ व सेनापति सूर्यमल्ल उभा राहिला आहे.—हाय सूर्यमल्ल ! मी एका पाठीमागून एक अशा तीन मुलांबद्दल तीन प्रकारचा शोक निमुटपणें सहन केला. एक जिवलग अशी मुलगी—तिला जाच होत आहे—त्याचेंही दुःख सहन करतां. परंतु सूर्यमल्ल, तुझा द्रोह—विश्वासघात—पाहून काळ-जाला जी पीडा होत आहे ती अपूर्व आहे. असा ताप मनाला पूर्वी कधीं झाला नव्हता. सूर्यमल्ल, काय केलेंस ? तुझी अशी वृत्ति बदलेल ही कल्पना मला स्वप्नांत सुद्धां शिवली नाही. (दूत येतो.) दूता, काय बातमी आहे ?

दूत-राणाजी, मोठी आणीबाणीची वेळ ! शत्रु दक्षिण दिशेने सैन्यासह चालून येत आहे. साद्री प्रांत जिंकिला सुद्धां.

राय०-खरी गोष्ट !

दूत-महाराज ! खरी गोष्ट. ह्या क्षणींच शत्रु चितोडावर चाल करून येत आहे. गडाच्या पायथ्याशीं त्याचा तळ येऊन पडला.

राय०-त्यांनीं इतका पल्ला गाठला अं ! आमचे सेनापति काय करीत आहेत ?

दूत-नवीन सेनापतींसह पळून गेले.

राय०-गडाच्या पहारेकऱ्यांनीं लांचबीच नाहीना घेतली ?

दूत-ते पूर्वीप्रमाणे दरवाज्याचें रक्षण करीत आहेत.

राय०-ठीक आहे; जा. (दूत जातो.) ह्या पहाटेच्या वेळीं मी स्वतः लढावयाला जाईन; आणि काय करीन ?--मी क्षत्रिय आहे. एकटा मरेन पण युद्ध करीन. मरणाचें भय मला विलकुल वाटत नाही. जन्मला आहे त्याला कधीं तरी मरण हें यावयाचें. भ्याडांनीं मरणाला भिऊन घरांत दडून बसावें. पण मी क्षत्रियासारखा-चितोडच्या राण्यासारखा-समरांगणावर मोठ्या आनंदानें शत्रूशीं लढत लढत मरेन.--सूर्यमल्ल, पण तुझे कसें ?-हे भवानी देवि, रक्षण कर. सूर्यमल्ल ! तूं मात्र कटवाल्यांच्या फशीं पडल्यास ! (जातो.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल-शिविर. काल-दुपार. एकटी तारा.

तारा--घोर युद्ध होत आहे. चहुंबाजूंनीं रणकळोळ उठला आहे. आजन्मांत पाहिलें नाहीं असें युद्ध मी आज पाहिलें. हत्तां, घोडे, मनुष्य यांचीं शरीरे, एकाएकीं प्राण जाऊन रक्तस्राव होत आहे तरी, संचित आवेशामुळे, लढण्याची हालचाल दाखवीत आहेत. पूर्वी कधीं ऐकला नाहीं असा शस्त्रांचा खडखडाट, रणोत्साहाच्या गंभीर गर्जना, मरणारांचे आर्त स्वर मीं आज ऐकले. जिवाची पर्वा न करितां मोठ्या उत्साहानें रणांत जाऊन मीं युद्ध केलें आणि या हातांनीं मुजफराला कैदी करून आणिलें आहे. (पायांत बेड्या घातलेला मुजफर दोघां पहारेवाल्यांसह येतो.)

पहारे०--युवराणीसाहेब !-

तारा--या बंदिवानाला माझ्या शिबिरांत कोठें तरी ठेवा.--
मुजफर ! तुम्ही वीर आहां. युद्ध समाप्त झाल्यावर तुम्हांला मुक्त
करीन. निर्भय असा. निःशस्त्र बंदिवानाचा वध माझ्या हातून
होणार नाही.

मुजफर--तुम्ही खरोखर वीरपत्नी आहां !

तारा--तुम्ही पूर्वी क्षत्रियरमणी पाहिली नाही ? मी क्षत्रिय-
रमणी आहे. जा, पहारेवाले, याला घेऊन जा. (बंदिवानास
घेऊन जातात.) प्राणेश्वर युद्धाहून परत आल्यावर ही माझी जय-
वार्ता ऐकून ते मजवर किती प्रेम करतील ? आज माझा गौर-
वाचा दिवस. परंतु अजून युवराज कोठें आहेत ? दिवस संपत
आला. अजून ते समरांगणाहून परत कसे आले नाहीत ? अजून
ते युद्धांतच मग्न आहेत काय ? (सैन्यासह सेनापति येतो.)
सेनापति, हें काय ? तुम्ही युद्धक्षेत्राहून आलां ?

सेना०--होय; राणीसाहेब, मी युद्धक्षेत्राहून आलों.

तारा--युवराज कोठें आहेत ? जय मिळाला ?

सेना०--हाय ! राजपुत्री, जय ? युवराज शत्रूसैन्यांत शिरून
रागावलेल्या सिंहासारखे लढत होते, परंतु ते इतके पुढे झुकले
कीं ते अजून माघारे फिरले नाहीत व त्यांच्याबरोबरची सैन-
काची टोळी शत्रूंनीं बहुतेक गारद केली असेल !

तारा--सेनापति ! तुम्ही काय सांगत आहां ? त्यांची पाठ
सोडून निरुत्साहानें इकडे आलां ? युद्धक्षेत्रांतून कोल्ह्याप्रमाणें
शत्रूला पाठ दाखवून पराजयाची बातमी घेऊन माघारे आलां ?
सेनापति ! तुम्ही क्षत्रिय ना ? मी स्त्री असून जय मिळवून शत्रू-
ला बंदी करून परत फिरलें.--ह्या क्षणीं पुनः रणांत जाऊन युव-
राजांना सोडवीन. येथें बसून काय करावयाचें ? वादळ सुटून
जशी अरण्याची दशा व्हावी तशी मी शत्रूसैन्यावर जाऊन तुटून
पडेन. त्यांचें निर्मूलन करीन किंवा धुरळ्यासारखे त्यांना उडवीन.
अथवा एका क्षणांत आपल्या प्रतापानें त्यांना भस्म करीन. माझे
प्राणनाथांकडे लक्ष लागलें आहे. तुम्हांला यावयाचें असल्यास
मजबरोबर चला !

सेना०--राणीसाहेब ! तुम्ही गंभीर स्वरानें व मर्मभेदक
शब्दांनीं जर प्रोत्साहन देत आहां, तर का घरांत लपून बसूं ?

इतकें झाल्यावरही प्राणावर माया कशी राहिल ? चला; ह्या क्षणीं चला; जय तरी मिळवूं किंवा संग्रामांत तरी मरूं.

तारा—चला, सैन्याला बोलवा. त्यांना उच्चस्वरानें कळवा; भय नाही ! भय नाही ! मी स्वतः लढावयाला येत आहे. (गुडघे टेकून) हे देवी जगदंबे ! आम्ही प्राणनाथांच्या मदतीला जाऊन पोचपर्यंत त्यांचें रक्षण कर. दे; आम्हांला तुझी शक्ति दे. मी प्राणनाथांचें संरक्षण करण्यासाठीं रणांत जात आहे. (जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थल—एका घरापुढचें पटांगण. **काल**—दुपार.

(शांतिरक्षक, पहारेकरी व सैनिक)

सै०—युद्ध किती मजेदार झालें !

शां० र०—हा हा ! तें कसें सांगा पाहूं ! कोणाचा जय झाला ?

सै०—युद्ध पाहून डोळे थक झाले !

पहा०—आं ! युद्ध पाहून डोळे थक झाले ?

शां० र०—कोणाचा जय झाला ?

सै०—युद्ध संपलें म्हणतात.

शां० र०—तें कसें ? कोणीं जिंकलें ?

सै०—जरा दम आहे कां नाही ? एका मी जसें सांगेन तसें ऐकून घेतलें पाहिजे. नाहीतर गप्प बसा.

दोघे—तुझ्या मर्जीप्रमाणें सांग.

सै०—एका तर. प्रथम हें लक्षांत ठेवा कां युद्ध खूप झालें.

दोघे—बरें.

सै०—लक्षांत आलें नीट ?

दोघे—आलें. त्यापुढें ?

सै०—त्यापुढें असें विचारावयाचें नाही. नुसतें ऐकून घ्या.

दोघे—बरें.

सै०—उत्तर दिशेनें मुजफर, दक्षिण दिशेनें सारंग देव, पूर्व दिशेनें सूर्यमल्ल आणि पश्चिम दिशेनें रायमल्ल असे चौघे चार दिशेनें चितोडावर चालून आले.

शां० र०—आमचे राणे रायमल्ल चितोडावर चालून आले ! हें कसें ?

सै०—पुनः कसें म्हणून विचारिलें? तसेंच.

पहा०—रायमल्ल चितोडचे राणे. ते चितोडावर कशी स्वारी करतील?

सै०—असें म्हणतां होय! पण पश्चिम दिशेनें कोण येईल? तीन दिशांनीं तिघांनीं चाल केली. चवथीची वाट काय? पश्चिम दिशा काय मोकळी राहिल?

दोधे—आम्हांला काय तें माहीत?

सै०—असें पहा: नीट लक्ष्यांत आणा. मी कोण? मुजफर. तुम्ही सूर्यमल्ल आणि तुम्ही सारंग— पण रायमल्ल कोण होईल?

दोधे—तें काय आम्हांला माहीत?

सै०—बरें थांबा. (एकदम बाहेर जाऊन रस्त्यानें जाणारा एक शेतकरी धरून आणून) हा धरून आणला!

शेत०—महाराज, मला काय करतां?

सै०—ए! मी सांगेन तसें केलें पाहिजे.

शेत०—बरें महाराज.

सै०—तुला एकच काम आहे. तूं राणा रायमल्ल झालें पाहिजे.

शेत०—मी नाहीं—

सै०—नाहीं म्हणतोस? उभा रहा! तुला राणा रायमल्ल झालें पाहिजे.

शेत०—होतों महाराज.

सै०—अरे असा उभा रहाना! थोडा वेळ तुला राणा रायमल्ल व्हावयाचें आहे. मग तुला सोडूं.

शेत०—(उभा राहून) बरें. मी काय करूं?

सै०—काहीं करावयाचें नाहीं. नुसतें उभें राहावयाचें. मध्यें मध्यें हें हत्यार फिरवीत राहावयाचें. समजलास!

शेत०—होय.

सै०—सूर्यमल्ल कोण?

शां० र०—मी.

सै०—ठीक! (पहारेवाल्यास) तुम्ही कोण मुजफर— नाहीं नाहीं, मी मुजफर. तुम्ही सारंग. (शेतकऱ्यास) ठीक आहे. सूर्यमल्ल, तूं पूर्वेकडून; सारंग, तूं उत्तरेकडून—नाहीं दक्षिणेकडून; आणि

मी मुजफर उत्तरेकडून. रायमल्ल मध्ये. मोठे युद्ध होते. (शेतकऱ्यास) तूं मध्ये हत्यार फिरवीत रहा. - युद्ध होते !

दोधे—युद्ध होते !

सै०—चला आपण रायमल्लावर चाल करूं. (तिथे शेतकऱ्यास मारूं लागतात.)

शेत०—महाराज ! मेलों. मे—

सै०—भिऊं नको. पृथ्वीराय तुझ्या मदतीला येईल. डोक्यावर तें हत्यार फिरीव. मात्र आम्हांला लागूं देऊं नको. फिरीव; पृथ्वीराय व तारा येतील म्हणतोना ?

(शेतकरी ओरडतो. नांगराचा फाळ हातांत असलेला दुसरा शेतकरी बायकोसह येतो.)

दु० शे०—साधुसाला कशाकारितां मारतां ? तुम्ही दारु प्यालां काय ? लुचे कोठले !

सै०—(मागे वळून) हाच पृथ्वीराय व ही तारा. (शेतकऱ्याच्या बायकोची मान धरून) हीच तारा मला बंदिवान करील. आणि हा पृथ्वी ! सूर्यमल्लाच्या खांद्यावर वार करील. मला कां मारतां ? मी मुजफर—बस्स युद्ध संपलें. सूर्यमल्ल, पळ; सारंग, पळ. चला, पळा पळा. पृथ्वी आला. धावा, धावा. (तिथे पळत जातात.)

दु० शे०—कायरे साधुसा, तुला कशासाठीं ते मारीत होते ?

प० शे०—मला तें कांहीं माहित नाहीं. त्यांनीं मला राणा रायमल्ल केलें होतें.

दु० शे०—बेटे निःसंशय दारु प्याले होते. चल.

प० शे०—(जात जात) भाऊ, तूं आलास ही देवाची कृपा ! नाहीतर मी आज मरत होतो. (जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थल—सूर्यमल्लाचें शिविर. काल—रात्र.

(सूर्यमल्ल व तमसा.)

तमसा—झोंप नाहीं येत ?

सूर्य०—झोंप ? सर्व दिवसभर आंथरुणावर तडफडतो आहे. वेदना—ह्या खांद्याचे जर्गी फार वेदना होतात. तमसा ! तमसा !

मला मरण कां येत नाही? आवडत्या पृथ्वीरायाला मी लहानाचें थोर केलें, पण आज त्याने उपकार चांगला फेडला! त्याच्या तरवारीचा वार शेवटीं माझ्या खांद्याला लागला. अथवा नशिवानेंच माझा सूड उगविला! राणा रायमल्ल-माझा भाऊ! त्यानें माझें लालन-पालन केलें. स्नेहानें वाढविलें. त्याच्या अघ्नानें दुष्ट होऊन मी त्याचा विश्वासघात केला, तेव्हां त्याच्या पुत्रानें सूड घेतला हें ठीकच केलें! पण मला मृत्यु कां येत नाही!

तमसा—तुम्ही धीर सोडूं नका.

सूर्य० - कशाचा धीर! प्रिये, थोड्याच वेळांत सर्व कांहीं शांत होईल. (एक सैनिक येतो.)

सै०—मेवाडचे युवराज दारापशीं आले आहेत.

सूर्य०—पृथ्वीराय ! कोण पृथ्वीराय ! त्याला सन्मानानें घेऊन ये. (सैनिक जातो.)

तमसा—(स्वगत) पृथ्वीराय या वेळीं इकडे काय हेतूनें आला असेल बरें ?

पृथ्वी०—(येऊन) काका, काकी, मी उभयतांना अभि-
बंदन करतो.

सूर्य०—ये, लाडक्या ये ! तू दीर्घायुषी हो. (तमसेला) त्याला आशीर्वाद दे. कां ? तोंड कां फिरवितेस ? हें कांहीं युद्धक्षेत्र नाही; हें आमचें शिबिर आहे. ह्या वेळीं पृथ्वीराय माझा प्राणघात करणारा शत्रु नाही, तो आमचा पुतण्या आहे ! प्रिये, त्याला प्रेमानें आशीर्वाद दे; त्याचें स्वागत कर. बैस; वत्सा, असा बैस. दीर्घायुषी हो !

तमसा—दीर्घायुषी हो.

पृथ्वी—काका, जखम कशी काय आहे ?

सूर्य०—वेदना फार असह्य होत आहेत. पुष्कळ उपचार केला. कांहीं उपयोग झाला नाही. पण तुला पाहून त्या आतां कमी होत आहेत.

तमसा—पृथ्वीराय ! आपल्या काकांचा चांगला समाचार घेतलास !

पृथ्वी०—मातुश्री ! तुझ्यापेक्षांही आतां मला जास्त दुःख होत आहे ! (तोंड खाली घालतो.)

सूर्य०—आपल्या पित्याच्या संरक्षणासाठी बंधुद्रोही व राज-द्रोही चुलत्याच्या खांद्यावर तरवारीचा वार केलास यांत तूं कांहीं गैर केले नाही. तूं आपलें कर्तव्य केले.--मी मात्र आपलें कर्तव्य केले नाही. ज्याच्या अन्नावर वाढलों त्याचा घात करण्यासाठी हातांत तरवार घेऊन उभा राहिलों. मीं आपलें कर्तव्य केले नाही.

पृथ्वी०—हाय ! काका ! तुमच्या हातून हा प्रमाद कसा घडला ?

सूर्य०—वत्सा ! ती हकीकत विचारूं नकोस. बरें पण, राण्याचें कुशल आहे ना ?

पृथ्वी०—मीं अजून बाबांच्याकडे गेलों नाहीं.--काका, मला फार भूक लागली आहे. कांहीं खायला आहे ?

सूर्य०—प्रिये, कांहीं असलें तर दे बरें आणून.

तमसा—आणतें अं ! (जाते.)

सूर्य०—पृथ्वीराज, तुझी धन्य आहे ! आणि त्याहून तुझ्या पत्नीची ! तिनें मोठ्या पराक्रमानें मुजफराला बंदिवान केले. तारा कोठें आहे ?

पृथ्वी०—माझ्या शिविरांत. (तमसा खाद्य घेऊन येते.)

सूर्य०—खाद्य आणलेंस ?

तमसा—जें होतें तें आणलें आहे. (पृथ्वीरायापुढें खाद्य ठेवते.)

सूर्य०—तमसा, त्याला खायला सांग. बाळा, खाऊं लाग. तमसेला बोलायला थोडें पाहिजे.

पृथ्वी०—(आहार करीत करीत) काका, आज सिंहा-प्रमाणें मीं युद्ध केले !

सूर्य०—जर खांद्याला हा जबर वार लागला नसता तर आजच्या युद्धाचें स्वरूप कांहीं निराळेंच दिसून आलें असतें. आपल्या हातानें वाढविलेल्या पुतण्याच्या पराक्रमानें पराभव झाल्याबद्दल मला यात्किंचितही दुःख होत नाहीं.

पृथ्वी—पाणी या. (तमसा पाणी देते.) पान आहे ?

तमसा—हें घे. (पान देते.)

पृथ्वी—काका, मी आतां येतो. मीही युद्धाच्या श्रमानें दमलों आहे. उद्यां सकाळीं समारांगणांत गाठ पडेलच.

सूर्य०—ह्या जखमेचा ठणका कमी पडला कीं मी खात्रीनें येतो.

पृथ्वी—काका, काकी, मी अभिवंदन करितों !

सूर्य०-जा ! हे कुलदीपका, मेवाडच्या राजपुत्रा पृथ्वीराया !
जा, दुद्धांत यशस्वी हो. (पृथ्वीराय जातो.)

तमसा-तुमची वागणूक कांहीं मला कळत नाही.

सूर्य०-तमसा, एक दिवस समजेल बरें. सारंग कोठें आहे !

तमसा-आपल्या शिबिरांत.

सूर्य०-त्याला माझ्या शिबिरांत येण्याबद्दल बोलावणें पाठीव,
त्याच्याशीं युद्धसंबंधीं कांहीं मसलत लवकर केली पाहिजे.

(तमसा जाते.)

सूर्य०-अग्नि पेटविला तर सुंदर पदार्थच काय पण वाटेल तें
जाऊन टाकतो. मोठ्या प्रयासानें वाढलेलीं व वाढविलेलीं शोभि-
वंत नगरें अग्नीनें क्षणांत भस्मसात् करतां येतात ! अग्नीच,
प्रळय डोळ्याला दिसत असतो, पण द्रोह न दिसतां अग्नीपेक्षां
भयंकर कार्यं करतो. आमच्या पक्षाला यश कितपत येणार हें
दिसतेंच आहे. जिकडे धर्म नाही तिकडे जय कशाचा ?-पण
यदाकदाचित् जय मिळाला तर ? मी मेवाडच्या सिंहासनाचा
उपभोग घेऊं ? तें नाही. मी पृथ्वीरायाला त्या सिंहासनावर बस-
वीन. ज्याची संपत्ति त्यालाच मिळेल तर योग्य. मी आपलें राहि-
लेलें आयुष्य यापुढें दूर अरण्यांत जाऊन येथें घालवीन. आणि
आतांपर्यंत जें कांहीं कृताकृत घडलें असेल त्याचें परिमार्जन
तेथें करीन.

प्रवेश पांचवा.

स्थल-सिरोही, यमुनेच्या महालावरची गच्ची.

काल-रात्र. एकटी यमुना.

यमुना—घोर अमावास्येची रात्र. ह्या वेळीं पृथ्वी शांत असून
आकाशांत नक्षत्रें लुक लुक करीत चमकत आहेत. कोठें काचित्
वेळंच्या झाडांमधून लांबून आवाज ऐकूं येतो. बाकी जिकडे
तिकडे शांत आहे. हे प्रियकर रजनी, तूं माझी सखी हो; मी
एकटी येथें दुःख करीत-शोक करीत बसतें.

गीत.

(अजि अकुर हा-वा चालीवर)

रजनी देवि गडे अघनीवर सुखकारी ।

शांतिमयी शोभासि भारी ॥

सर्वहि व्यापारा सोडुनि जन हे निजलं ।

संसारा विसरुनि गलं ॥

दुःखित हृदयांना सौख्य जरी तें नाहीं ।

दुर्दैवे लिहिलें कांहीं ॥

॥ चाल ॥ पारि मुक्त कंठ करप्याला ।

करुणाघन अळवायाला ।

निजदुःख त्यासि कथण्याला ।

होई पूर्णत्वे या समर्था सहकारी ॥

शांतता तुझी ही सारी ॥

पृथ्वीवर चोहोंकडे गढ अंधःकार पसरला आहे. आणि माझ्या अंतःकरणांत त्याहीपेक्षा जास्त गढ निराशा वास करीत आहे ! माझे हें छलाचें नाटक केव्हां संपेल तें कळत नाहीं.— 'पति हेंच सतीचें दैवत' हा काकांनी केलेला उपदेश मी अंतःकरणाशीं दृढ धरला असून दुःखाच्या, शोकाच्या, अपमानाच्या तसेंच चित्तक्षोभाच्या प्रसंगां त्या मंत्राचें स्मरण करितें. मी दुःखसमुद्र ओलांडून सुखाच्या तीराला जाईन काय ? मी धैर्य धरीन; हें दुःखाचें व्रत असेंच कडकपणें पाळीन. मग तरी एक दिवस माझ्या अंतःकरणाचें पारणें फिटेल ना ? मी त्यांची भक्ति करितें. अंतःकरणांत त्यांच्या मूर्तीचें पूजन करितें, परंतु त्यांच्याकडून प्रेम संपादन करूं शकत नाहीं-नाही, अजून शकलें नाहीं. हे दयामय ईश्वरा, या यमुनेच्या दुर्बल अंतःकरणाला दुःख सहन करण्याची शक्ति दे. आं ! पतिराजांची स्वारी इकडेच येत आहे ! पण या वेळीं ते इकडे कसे ?

प्रभुराय [येऊन] य-मु-ना !

यमु०—[स्वगत] मद्यपानानें स्वर जड झाला आहे.

प्रभु०—तुझे नां-नांव य-यमुना ! मी तुझ्या बापाला ओ-ओळखत नाहीं. तु-तु-तुझ्या बापाचें नांव काय ग ?

यमु०—मेवाडचे राजे रायमल माझे वडील आहेत.

प्रभु०—अगदीं बरोबर! तोच लेकाचा तुझा बाप! काय, काय नांव म्हणालीस! प्रि-प्रिये, तुझा बाप चो-चोर! बदमाश! रागावू नको. सिद्ध करून देतो.

यमु०—महाराज, माझे वडील साधु की चोर हें आपल्या मुखाने ऐकण्याची इच्छा नाही.

प्रभु०—सिद्ध करून देतो.—ह्या तुझ्या पाजी बापानें शूरतान व्याहोला कांहीं प्रांत इनाम दिले, आणि आम्हांला मात्र कांहीं नाही. आम्ही त्याचे कोणी नव्हतो. बदमाश!--हें पहा; यमुना, तसाच तुझा तो भाऊ--साला पृथ्वी--दलकट, जन्मदरिद्री लघाळ बेश्येच्या तोडासमोर लाळ घोटीत बसला आहे.

यमु०—महाराज, हात जोडतें; असें बोलून माझ्या मनाला दुःख देऊं नका. फार दुःख होतें.

प्रभु०—उं: ! तुला दुःख झालें तर त्याला आम्ही काय करावें? खऱ्या गोष्टीला का कोणाचें भय आहे? मी बोलणार! सिद्ध करून देईन. त्याची बायको धंदेवाल्या बेश्येप्रमाणें आहे. जयमळानें तिला ठेवली होती. तिच्या निजण्याच्या खोलींत त्याचें प्रेत सांपडलें. मग सांग तुझ्या पृथ्वीनें--मोठा आवडता भाऊ पृथ्वीराय त्यानें--तिच्याशी लग्न लावावें कां?--लोकलज्जा कोठें राहिली? ऐकलेंस कां?

यमु०—पण हें मला सांगून काय करावयाचें?

प्रभु०—काय करावयाचें! आतां तुला गाढवावर बसवून तुझी धिड काढली पाहिजे. तुझी पांश चांगली मऊ केली पाहिजे. अशा बेअकल बापाची मुलगी व निर्लज्ज, बदमाष भावाची बहिण आमच्या घरांत ठेवून आमच्या कीर्तीला काळोखी लागेल.

यमु०—तसें करा.

प्रभु०—परंतु त्याच्या अगोदर माझ्या हातानेंच आतां हें बक्षिस देतो. घे ही एक तुझ्या बापाकरितां, ही दुसरी तुझ्या भावाकरितां!

(पैजार मारतो.)

(यमुना त्याच्या पायां पडते, तो तिला ढकलतो, यमुना पडते.)

प्रभु०—कसें झालें? हा! हा! हा! (जातो.)

यमुना—हेंच माझे दैवत! आई जगदंबे! माझ्या डोळ्याला अंधेरी आली! या अंधारांतून मला रस्ता दाखीव. मला दिसत नाही.

(जाते.)

प्रवेश सहावा.

स्थल—वनस्थ शिबिर, जागजागीं अग्नि जळत आहे.

काल—रात्र. **सारंग व सूर्यमल्ल.**

सूर्य०—मला जें कांहीं करतां येत होतें तें मीं केलें आहे. नगरांतून, रानांतून हुसकून लावल्यामुळें सरतेशेवटीं या भयंकर जंगलाचा आश्रय करावा लागला आहे. मीं माझे काम केलें.

सारंग०—नाहीं. तुम्हीं आपलें काम केलें नाहीं.

सूर्य०—मीं आपलें काम केलें नाहीं? हायरे देवा! भावाच्या विरुद्ध कट केला. त्याच्या वृद्धावस्थेंत त्याच्या शरीरावर शस्त्राचे अनेक प्रहार केले. आणि तुम्हीं? फक्त लूट मात्र गोळा केली.

सारंग०—लूट गोळा न करून कसें चालेल? सैन्याला पगार कोटून घावयाचा? तुमच्याजवळ कांहीं खजिना नाहीं कां ठेव नाहीं.

सूर्य०—अशा रीतीनें गैरमार्गानें युद्ध चालविण्याचा तुमचा विचार दिसतो. मी असल्या गोष्टी करण्याला प्रवृत्त होणार नाहीं.

सारंग०—कोण प्रवृत्त झालें? कोणाचा दोष?

सूर्य०—तुमचा! तुमच्या सल्ल्यानें सर्वनाश झाला.

सारंग०—जें व्हावयाचें तें झालें. आतां पुढें काय करावयाचें त्याचा विचार करा.—घोड्यांच्या पावलांचा टपटप आवाज ऐकूं येतो. शत्रु तर नाहीं?

सूर्य०—खात्रीनें हा आमचा पुतण्या पृथ्वीराय असावा. तरवार कोठें आहे? (तरवार घेतो. घाईघाईनें पृथ्वीराय व तारा येतात.)

पृथ्वी०—हेच ते. (सूर्यमल्लावर चालून जातो; सूर्यमल्ल पडतो.)

सारंग—धिक् पृथ्वीराय! तुमच्या चुलत्याच्या अंगांत ती शक्ति राहिली नाहीं.

पृथ्वी०—विश्वासघातक्या, गप्प बैस. (सूर्यमल्लास) पराभव कबूल आहे?

सूर्य०—पृथ्वीराय, पराभव झाला हें कबूल! (पृथ्वीराय सूर्यमल्लास सोडतो.) पृथ्वीराय! तुझा हातून पराभव झाल्याची लाज मला कांहीं वाटत नाहीं. मीं लालहानाचें मोठें केलें. तुझा हा सुंदर देह शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें क्रमाक्रमानें कसा कसा वाडत व बळकट होत गेला, हें मीं पाहिलें आहे. तुझ्या प्रत्येक

अवयवांतील शिरान् शिरा सर्व कांहीं माझ्या परिचयाच्या आहेत. तुझ्यावर शस्त्राचा प्रहार करतांना छाती फाटून जाते रे पृथ्वी !

पृथ्वी—काका, काय करावयाचें ? कालचक्रच जेथें फिरलें—

सूर्य०—मृत्यूच्या भयानें मी असें म्हणतों असें तुला वाटेल. पण चितोडच्या वीरपुत्राला तें भय नाही. मग युद्ध कां करीत नाहीं असें म्हणशील, तर तें तुझ्याशीं आतां यापुढें तरी करावें असें मन घेत नाहीं.

पृथ्वी—काका, युद्ध करूं नये असें कां वाटतें ?

सूर्य०—विचार करून पहातां असें वाटतें, तुझ्याशीं युद्ध करून जय मिळाला तरी नुकसान आहे. युद्धांत मी पडलों तर माझे काय ? मी निपुत्रिक. माझ्याकरितां कोणी रडणार नाहीं. पण तूं जर का युद्धांत कामास येशील तर चितोडचें काय होईल ? माझ्या तोंडाला कायमचें काळें फासलें जाईल; म्हणून तुझ्याशीं युद्ध नको. चितोडचे उत्तम उत्तम शंभर वीर घेऊन या. अजून मी एकटा त्यांच्याशीं युद्ध करीन; परंतु तुझ्याशीं युद्ध करणें नको.

पृथ्वी—(मस्तक वांकवून) काका, समजलों; आज समजलों. युद्धांत तुमच्या देहाला इतके प्रहार कां बसले व माझ्या देहाला शस्त्राचा स्पर्शही झाला नाहीं याचें कारण मी आज समजलों. काका, क्षमा करा.

सूर्य०—क्षमा कशाची करावयाची ? तूं आपलें योग्य कर्तव्य तें केलेंस. मीच विश्वासघातकी, मीच क्षमा मागावी.

पृथ्वी—तुम्हांला क्षमा करण्याबद्दल मी बाबांच्याजवळ याचना करीन. काका, आतां पुरे करा; मला आशीर्वाद द्या.

सूर्य०—(आशीर्वाद देऊन) ही मुलगी कोण ?

पृथ्वी—ही माझी पत्नी, ताराबाई !

सूर्य०—मुली, तूं तारा होय ? तूंच आपल्या हातानें मुजफरला बंदिवान् केलेंस ! तूंच ती वीरपत्नी ? (हाय ! मुली, ज्या देशांत तुझ्यासारख्या वीरपत्नी जन्मतात त्या देशांतच आमच्यासारखे कुलांगार पुरुष कसे जन्माला येतात !—आम्ही प्रत्यक्ष भावाच्या विरुद्ध लढण्याला तयार झालों व यवनाचें साह्य घेतलें. धिक्कार असो आम्हांला !—मुली, तूं दीर्घायुषी हो.

सारंग—मग हें युद्ध या ठिकाणींच संपलें असें समजावें ?

पृथ्वी—होय, काकांच्या बरोबरचें सुद्ध येथेंच संपलें.

तारा—सामूबाई कोठें आहेत ?

सूर्य०—देवीच्या मंदिरांत गेली आहे. (सारंगस) अजून ती परत आली नाही काय ?

सारंग—समजलें नाहीं. (स्वगत) मधून मधून त्यांना भ्रम होतो असें मला वाटतें. माझ्याशीं त्यांचें वर्तन चमत्कारिक दिसतें. अनेक वेळां भ्रमानें त्या मला पुत्र म्हणून हाक मारतात !

पृथ्वी—येथें देवीचें मंदिर जवळच आहे ना ?

सारंग—होय आहे.

पृथ्वी—उत्तम. उद्यां तुम्हां आणि मी तेथें जाऊन देवीची पूजा करून हें युद्ध संपवूं. बलीची व्यवस्था मी ठेवतो.

सूर्य०—तसें करा.

पृथ्वी—मग आज एथें राहावें !

सूर्य०—खुशाल.

पृथ्वी०—चला आतां, जाऊं. (जातात.)

प्रवेश सातवा.

स्थल—देवीचें मंदिर. काल—मेघाच्छादित प्रभात.

(पृथ्वीराय एकटा येतो.)

पृथ्वी०—हे देवी ! हे जगदंबे ! आज तुला नरबली देऊन तुझी पूजा करीन. हे देवी, तुझी महापूजा करीन. मग तुझ्या पायांवर सारंग देवाचें शिर वाहिलें जावो, कीं माझे पडो; पण तुझी पूजा करीन.—सारंगदेव येत आहे. (सारंग येतो.) काका, कोठें आहेत ?

सारंग—रक्तसावामुळें अशक्त होऊन पहाटेचे शय्येवर कण्हत पडले आहेत. मी एकटाच आलों आहे.

पृथ्वी—तेही ठीक झालें.

सारंग—पण बली कोठें आहे ? पृथ्वीराय, बली कोठें आहे ?

पृथ्वी०—आहे, बली आहे !

सारंग—कोठें आहे ? मला तर येथें कांहीं दिसत नाहीं.

पृथ्वी०—येथेंच आहे. सारंगदेव, तुझा किंवा माझा देह देवीच्या पायांवर बली पडावयाचा आहे !

सारंग—हैं काय ?

पृथ्वी०—तूंच द्रोह उत्पन्न केलास !—देवीच्या समोर प्रतिज्ञा करतो कीं, तुझा बली देऊन हें युद्ध संपवितों. कपट्या ! राज-द्रोह्या ! तूंच कळ काढून हा मनुष्यसंहार करविला ! तुझ्या रक्तानें रणदेवतेचा क्षोभ आज शांत करतो. देवीला आज तुला बली देतो समजलास ? हाच बली. तूं किंवा मी.—काढ, तरवार म्यानां-तून बाहेर काढ !

सारंग—तुझी इच्छा आहे तर तसें होवो. तूंही तरवार बाहेर काढ. (दोग तरवारी घेऊन सरसावतात.) पृथ्वीराय ! लक्ष्यांत ठेव, मी तुझा कोमल स्वभावाचा व प्रेम करणारा चुलता नाहीं. मी दया करणार नाहीं. माझे हें कठोर खड्ग रुधिरप्रिय आहे.

पृथ्वी०—विश्वासघातक्या ! बडबड करूं नकोस. हा बघ आला प्रहार ! कांहीं अवसान असेल तर रक्षण कर. (दोगांचें युद्ध होतें सारंग पडतो व पृथ्वीराय त्याला बाजूला नेऊन त्याचे मुंडकें तोडून आणतो.) ह्या नराधमाच्या रक्तसावानें युद्धाचा उपशम होवो. हें विश्वासघातक्याचें शिर पित्याच्या पायांपाशीं नजर करून त्यांना हात जोडून काकाला क्षमा करण्याबद्दल विनंति करीन.

तमसा--(येऊन) हैं काय ? हैं काय ? पृथ्वीराय, तूं हें काय केलेंस ?

पृथ्वी०--देवीची पूजा केली !

तमसा—देवीची पूजा केली ? पृथ्वीराय ! अशा प्रकारानें देवीची पूजा करून तूं माझा पूर्णघणें घात केलास ! सारंगदेव कोण तुला माहीत आहे ?

पृथ्वी—चितोडचा पूर्वी होऊन गेलेला अधिपति लाखा राणा, त्याचा वंशज सारंग, हें मला माहीत आहे.

तमसा—हाय !—पृथ्वीराय, सारंगदेव माझा पुत्र !

पृथ्वी—तुमचा पुत्र !

तमसा—सत्य !—खरोखर माझा पुत्र. ही लाजीरवाणी गुप्त हकीकत आहे. पण ती मी आतां उघड करते. सारंग माझा मुलगा. परंतु सूर्यमल्ल त्याचा पिता नव्हे.

पृथ्वी—कुलकंलकिनी ! हें काय बरळतेस ?

तमसा—मी वरळत नाही, खरें तें सांगतें. माझी ही दुष्कर्माची कथा चोहोंकडे प्रसिद्ध कर. खरें सांगण्याला मी आतां लाजत नाहीं. माझें सर्वस्वच गेलें, तर मी आतां कशाची पर्वा करूं? कशाला भिऊं? ज्याला जगांत राहण्याची इच्छा असते तो भय बाळगतो. ह्या निराशेच्या प्रवाहांत माझें सुख, दुःख, आशा, निराशा, प्रेम, तिरस्कार सर्व कांहीं धुवून गेलें. मी आतां कशाला भिणार नाहीं—पृथ्वीवर प्रलय होवो, अग्निप्रलय होवो—माझें शरीर दग्ध होऊन त्याची राखरांगोळी होवो. मी आतां भिणार नाहीं ?
(उन्मादानें निघून जाते.)

पृथ्वी—मीं हें काय ऐकिलें? स्त्री असून इतकी अविश्वासी ! स्त्री ! स्त्री ! स्त्री असून तूं काय केलेंस ?—स्त्रियांनो, तुम्ही पतिव्रताधर्माला जलांजलि देऊन संसाराचें सर्व बंधन अशा प्रकारानें जर तोडून टाकाल तर धर्मलोप होईल. (स्त्रिया जर अविश्वासी होतील तर या जगांत पुरुषांनीं विश्वास कोठें ठेवावा ! तुम्ही पुरुषांच्या सहधर्मिणी ! तुम्हीच अविश्वासी झालां तर अन्नांत विष घालाल. शय्येवर निजलें असतां लपवून ठेवलेल्या सुरीनें शरीराचीं आंतडीं बाहेर काढाल.) आतां गृहस्थांनीं संन्यासी व्हावें !—पुरुष व्यवहारांतील दगदगीनें त्रस्त होऊन घरीं येतो पण आपल्या प्रियतमेच्या शुद्ध प्रेमानें बाहेरील सर्व अपमान, त्रास व दुःख विसरून पुनः कामकाज करण्याला उल्हसित होतो. पण हा प्रेमाचा झरा गढूळ झालेला आहे हें जर त्याला कळेल तर त्यानें कोठें जावें ? ह्या संसारचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडलेला मनुष्य दुःखी, कार्याकार्यनिर्णयशून्य व उदासीन असतो; परंतु स्त्रियांनो ! तुमच्या आकर्षणामुळें तें संसारचक्र त्याला सुसह होतें. जर तें तुमचें आकर्षण निघून जाईल तर पुरुषांनीं कोठें जावें ? मग बाप पुत्रहीन, मुलें पितृहीन, बंधु बंधुहीन व स्त्रिया पुरुषहीन अशी स्थिति होऊन घरांत घर राहणार नाहीं. कोठें शांतता दिसणार नाही. चोहोंकडे कलढ, अक्रोश व निराशा यांचें साम्राज्य मात्र होईल.
[जातो.]

चवथा अंक समाप्त.

अंक पांचवा.

प्रवेश पहिला.

स्थल-राण्याचें मंदिर. काल-सकाळ.

(एकटा रायमल्ल.)

राय०-(स्वगत) आज पृथ्वीराय युद्धांतून विजयी होऊन आला आहे व त्याच्याबरोबर त्याची वधूही आहे. आजचा दिवस सोन्याचा. परंतु आजच्या युद्धांत एक रत्नमात्र हरवलें--अप्रतिम --अमूल्य रत्न !-सूर्यमल्लाचें मला या अस्थिर स्थितींतही विस्मरण होत नाहीं. (पृथ्वीराय व तारा येतात आणि त्याला वंदन करितात.) बाळा, शतायुषी हो. ह्या कठीण युद्धांत केवळ तुझ्या पराक्रमानें मला जय मिळाला. मुली--तारा ! तूंही आयुष्मती हो ! हे कल्याणी ! ये, अशी ये. मेवाडच्या घराला शांति तूं आणलीस. पिता व पुत्र यांच्या मनांतील तेढ तूं दूर केलीस. मुली, तूं खरोखर दयाशील आहेस. मीं बोलाविलें नाहीं तरी त्याची वाट न पहातां तुम्हीं येऊन मला लाजविलें !

तारा-मामंजी ! आपल्या घरीं येण्याचा आम्हांला हक्क आहे. त्याला बोलावणे कशाला पाहिजे ?

राय०-स्नेहमयी, तुमचें साह्य मिळेल ही आशा नव्हती. आईनें स्नेहानें मुलाकडे धाव घ्यावी, त्याप्रमाणें तुम्ही धावून आलां. पृथ्वीराय ! मी आतां वृद्ध झालों आहे. हें समस्त राज्य तुला समर्पण करून आयुष्याचे राहिलेले दिवस अरण्यांत एकांत-वासाचें सुख भोगीत घालवावे, एवढी माझी इच्छा आहे.

तारा-महाराज, कोठें जातां ? मी तुम्हांला जाऊं देणार नाहीं. आम्ही तुमची सेवा करूं; आणि वडाचें जुनें झालेंलें खोड त्याच्या शाखा आणि मुळें जसें संरक्षितात, त्याप्रमाणें आम्ही तुमचे वार्धक्याचे श्रम कमी करूं.

राय०-मुली, शास्त्रांत जसें सांगितलें आहे त्याप्रमाणेंच मी क्षत्रियाचें शेवटचें कर्तव्य करण्याचा विचार केला आहे. इतके दिवस मीं त्याकडे दुर्लक्ष केलें हीच माझी चूक. म्हणूनच मला परिवारामध्यें भांडणें, लढाया, असमाधान व दुःख हीं पहावीं

लागलीं. मी आतांच सभागृहांत जाऊन मंत्रिमंडळास माझा विचार कळवितों. (जातो.)

पृथ्वी—(स्वगत) मी मेवाडचा राणा होणार!—संग चितोडचा राणा व्हावयाचा हें चरिणीचें भविष्य खोटें ठरलें!—हा उदार राजपुत्रा संग! तूं कोठें आहेस ? आपल्या इच्छेनें राज्य सोडून तूं वनवासी झालास ! बाहुबळाच्या गर्वानें मर्यादा सोडून मी अविचार करण्यास तयार झालों, पण त्याची क्षमा कर !

तारा—महाराज, कसला विचार करतां ?

पृथ्वी—विचार ? प्रिये ! विचारपूर्वक न केलेल्या कृत्याबद्दल मी विचार करतां. (सेवक येतो.)

सेव०—युवराज ! सिरोहीच्या ठाकुराकडून एक जासूद पत्र घेऊन आला आहे.

पृथ्वी—काय ? पत्र ! कोणाचें पत्र ? पाहूं ? यमुनेनें काय ? (पत्र घेऊन वाचतो. सेवक जातो.) ज्याचा विचार केला—

तारा—प्राग्नाथ ! कुठलें पत्र ?

पृथ्वी—प्रिये, तुला त्याची चौकशी करून काय करावयाचें ? (घाईनें जातो.)

तारा—युद्ध संपतांच तिकडली वृत्ति एकदम अशी कां बरे बदलली ? बोलतां बोलतां त्यांच्या चर्येवर निराळे विकार कां दिसूं लागले ? त्यांनीं तोंड कां फिरविलें ? डोळे खालीं कां केले ? मला भय वाटतें. आई भवानी ! त्यांची चित्तवृत्ति अशी कां बदलली मला कळत नाही ! (जाते.)

प्रवेश दुसरा.

स्थल—नदीचा कांठ. **काल**—संध्यासमय.

(एकटी भ्रमिष्ठ तमसा).

तमसा—गेलें, गेलें; सर्व गेलें. जें नव्हतें तें मिळालें नाही; पण होतें तें मात्र गेलें. खांधर्म गेला. त्या पतिप्रेम गेलें; शेवटीं ज्याच्याकरितां एवढा व्यूह रचला, खटपट केली—तोही गेला. त्या दिवशीं मात्र कळून आलें कीं अनीतीच्या मार्गानें सुख मिळत नाही. अनांतीचें प्रायश्चित एक दिवस मिळावयाचेंच. मग तें या जन्मीं मिळो कीं त्याकरितां दुसरा जन्म घ्यावा लागो. गेलें, सर्व

काहीं गेलें. मग मी कां राहिलें आहे ! या गंभीर नदीच्या पात्रांत उडी टाकूं का ? पण पुढें काय ? नरकांत जाऊन पचायचें !— तसें होवो. मला त्याची भीति आतां वाटत नाही. मी जिवंत आहे तोंच नरकयातना सुरू झाल्या आहेत.—सारंग ! सारंग ! त्या दिवशीं मी तुला कसें पाहिलें !—लोकलज्जेच्या भीतीनें माया बाजूला ठेवून तुला नदीच्या प्रवाहांत लोटून दिलें ! पण माझा सर्वनाश करण्यास तूं कसा वांचलास ? माझ्या दृष्टीपुढें त्या दिवशीं कसा आलास ! आहा ! डोळ्यांत पाणी आणून मजजवळ अन्नवस्त्र मागितलेंस, त्या वेळीं तुला काय माहीत कीं, मी तुझी आई आहे !—नाहीं, ती गोष्ट तुला अखेरपर्यंत कळला नाही ! चितोडच्या सिंहासनावर तुला बसवून नंतर ही हकीकत तुला कळवावी असा विचार होता; पण सारंग, तसा योग आला नाही ! सारंग ! माझा सारंग ! माझा जिवलग मुलगा सारंग ! कुठें आहे ?

(मात गात एक बैरागी येतो व गाणें म्हणून जातो).

पद (तो नर दुःखमुक्त झाला)

अंतरिं शोध करी, शोध करी, वेड्या भ्रमसी भारी ॥ ध्रु० ॥ माझे माझे कुणा म्हणसि तूं बोल सख्या जीवा ॥ गेह तुझे का ग्राम तुझे का विसरसि तूं देवा ॥ २ ॥ सुत कन्याही माझी म्हणसी, माझी म्हणसी जाया ॥ अंतकालिं तीं कामा येति न जीव सांडि रे काया ॥ २ ॥ कुणासाठिं तूं तळमळ करिसी रात्रंदिन बापा ॥ सौख्य न मिळतां आत्म्यालाही जोडिसि रे पापा ॥ ३ ॥

तमसा—हेंच खरें. मी कोण ! माझे काय ! संसार कोणाचा ? ज्याला मी हाका मारते—ज्याला मी आप्रहानें उराशीं धरीत होतें, घट्ट आवळून धरलें तरी तृप्ति होत नसे, ज्याला अगदीं प्राणाशीं एकजीव करूं इच्छीत होतें, तो मृत्यु पावला.—तो माझा कोणी नव्हे. परका—परका !—कोणी नाही. तो माया सोडून—प्रेमभाव विसरून—निर्दयपणानें कोठें निघून गेला तो आतां मी पाहूं शकत नाही. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ जरी धुंडलें तरी एकवार मी त्याला डोळ्यानें पाहूं शकणार नाहीं. मनुष्याला खरें सुख कशांनें मिळेल ? (दीर्घ श्वास सोडते.) (दोन सैनिक येतात.)

प० सै०—त्यांना धरलें म्हणतात.

दु० सै०—धरलें कशाचें ? सूर्यमल्ल स्वतः त्यांच्या हातीं गेले.

प० सै०—तें कशासाठी ?

दु० सै०—तें काय सांगावें ? मृत्युच ओढवला असला पाहिजे. त्याशिवाय त्यांना तरी अशी बुद्धि कशी होईल !

प० सै०—काहीं झालें तरी सूर्यमल्ल भाऊ आहेत. त्यांना राणाजी सोडून देतील.

दु० सै०—उं ! महाराज तशा प्रकारचे मनुष्य नाहीत. त्यांच्या न्यायबुद्धीला जें काहीं येईल त्यापुढें बंधुप्रेम चें तेज पडणार नाही.

प० सै०—न्याय कधीं होणार आहे ?

दु० सै०—उद्यां. (दोघे जातात.)

तमसा—आपण होऊन त्यांच्या स्वाधीन झाले !--पण यांत कसलें आश्चर्य ?--ह्यांना ठाऊक नाही की त्यांना कोणी धरून दिलें, पण मला माहीत आहे.--अंतःकरणांतील पापाच्या क्षोभा-नें !--म्हणूनच ते स्वेच्छेनें मृत्यूला आलिंगन देण्यास तयार झाले. --बरें, मी शेवटीं तरी एक चांगली गोष्ट करतें. मग काय होईल तें होवो. (जाते.)

प्रवेश तिसरा.

स्थल-राजसभा. काल-सकाळ.

(रायमल्ल सिंहासनावर बसला आहे. सभासद व सेवकवर्ग यथायोग्य स्थली आहेत. पृथ्वीराय पाठीमागें व समोर शंखलाबद्ध सूर्यमल्ल)

रायमल्ल-सूर्यमल्ल ! आज तूं माझा भाऊ नाहीस ! तूं शत्रु ! तूं विश्वासघातकी सेनापति ! द्रोह करणारा एक प्रजाजन ! द्रोहाचें प्रायश्चित्त आज तुला देणार !

सूर्य०—महाराज, तसें करा. मी शिक्षेला पात्र आहे.

राय०—तुला काहीं सांगावयाचें आहे ?

सूर्य०—मला काहीं सांगावयाचें नाही.

राय०—सूर्यमल्ल ! राजद्रोह्याला देहांत प्रायश्चित्त मिळत असतें, हें तुला ठाऊक आहे ना ?

सूर्य०—होय.

राय०—मग तुला तीच देहांत प्रायश्चिंताची शिक्षा दिली आहे !

पृथ्वी०—बाबा ! मी हात जोडून काकांच्याकरितां क्षमा मागतो. काकांना क्षमा करा.

राय०—पृथ्वीराय ! माझ्या अंतःकरणांत दया आहे-प्रेम आहे. पण दयेच्यावरच्या कर्तव्याच्या पायरीवर मी बसलो आहे. सिंहासनावर बसल्यावर न्यायाला योग्य तेंच केलें पाहिजे. मी अन्याय करणार नाहीं. पृथ्वी ! ज्यानें राजदंड हातांत घेतला आहे, त्याला क्षमा कळत नाहीं; प्रेमाचे संबंध समजत नाहीत. कोठेंसें म्हटलें आहे ' हा राजदंड अपराध्याच्या शिरावर वज्रासारखा पडतो व चांगल्याच्या मस्तकावर कल्याणाचा वर्षाव करतो.' सूर्यमल्ल, जा; या शांत सकाळच्या वेळीं तुझ्या रक्तानें वध्यभूमि तुष्ट होवो.

सूर्य०—पहारेकऱ्यांनो, वधस्थानीं मला लवकर घेऊन चला, (पहारेकऱ्याबरोबर जाऊं लागतो.)

राय०—(सिंहासनावरून उतरून खालीं येऊन) सूर्यमल्ल ! कुठें चाललास ? भावाचा निरोपसुद्धां घेत नाहीस ?—भाऊ ! हे जिवलग भाऊ ! तूं आपलें खालीं केलेलें तोंड वर कर. मी आतां राजा नाहीं. पहा ! ह्या क्षणीं मी तुझा भाऊ !! सूर्यमल्ल एकवार शेवटचें आलिंगन दे. किती आदरानें व प्रेमानें आपला धाकटा भाऊ म्हणून मीं तुझें पालनपोषण केलें; पण तोच मी आज दैवविपाकानें तुला प्राणदंड देत आहे. हाय रे दैवा !

सूर्य०—भाऊ, दैवदुर्विपाकच हा ! तूं काय करशील ?

राय०—सूर्यमल्ल ! सूर्यमल्ल ! तो पूर्वींचा सरळ, उदार व स्नेहशील सूर्यमल्ल तूं कां राहिला नाहीस ? तुला राज्य पाहिजे होतें तर मजजवळ तसें स्पष्ट म्हणावयाचें होतेंच. मी त्या वेळीं सुखानें सिंहासन सोडलें असतें.

सूर्य०—क्षमा करा ! मला मरणाच्या पूर्वीं क्षमा करा ! मी मूढ ! ह्या अजाण बंधूला त्याच्या अपराधाबद्दल क्षमा करा.

राय०—सूर्यमल्ल, तूं तसा नाहीस; सांग, तुला कोणीं हा सल्ला दिला ? तुला शिखंडीसारखें पुढें करून हा विषारी बाण

माझ्या हृदयांत कोणी मारला ! तो कोण ? सांग.

सूर्य०—सांगतां येत नाही. दादा, ती हकीकत आज सांगतां येत नाही.

राय०—भाऊ, तू काय केलेंस !—काय सांगूं, जेथें मी तुझ्यावर विश्वास ठेविला त्याचा काय विपरीत परिणाम तूं केलास ? स्वच्छ आकाश समजून मी काळ्या कुट्ट ढगाजवळ कीं गेलों ! स्वच्छ झरा आहे असें समजून त्याचें पाणी प्यावें, तों त्यांत विष टाकलेलें ! सुंदर गीतध्वनि ऐकण्यास गेलों तों अमंगल वाणी कानावर आली.—सूर्यमल्ल !—माझ्या या उतारवयांत तूं हें काय केलेंस ?

सूर्य०—हें दुःस्वप्न विसरून जा. समजा, आकाशांत रात्रीचा धूमकेतु आलासा दिसला, पण तो चालला--गेला ! आतां अचल नक्षत्रांनीं युक्त असें आकाश स्थिर राहिल.—समजा- एक क्षणभर भूमिकंपाचा धक्का बसला, पण आतां ही रमणीय पृथ्वी पूर्ववत् शांत व स्थिर राहिल.—दादा क्षमा करा. मला आतां निरोप द्या.

राय०—सूर्यमल्ल जा ! मीं तुला क्षमा केली आहे. मृत्यूनंतर ब्रह्मदेवाजवळ तुला क्षमा मिळो ! (तमसा वेगानें येते.)

तमसा—कोठें चाललां ? जाऊं नका. देवतेची शपथ आहे. उभे रहा. एक क्षणभर उभे रहा ! (सूर्यमल्ल चकित होऊन उभा राहतो; तमसा रायमल्लाच्या पायावर मस्तक ठेवून) महाराज, ऐका; मला थोडें बोलावयाचें आहे.

सूर्य०—हिला भ्रम झाला आहे. हिचें कांहीं ऐकूं नका.

तमसा—नाहीं, ऐकलें पाहिजे.

सूर्य०—त्याच्या पूर्वी माझा शिरच्छेद करा.

तमसा—ऐका महाराज ! मी हकीकत सांगतें ती ऐका. माझे स्वामी दोषी नाहींत. मी दोषी ! राजद्रोहाचा अग्नि मीं चेत. विला. त्यांना फितूर करण्याची सल्ला मीं दिली. मींच मालवेश्वर मुजफ्फर यास बोलाविलें. सर्व कट माझा !

राय०—तुझा ?

तमसा—होय माझा ! हा कट तूं कसा केलास असें विचारीत असाल तर महाराज सांगतें ऐका—

सूर्य०—महाराज ! ऐकूं नका. माझ्या अपमानावर पांघरुण घाला.

तमसा—नाहीं. ही पापी पण सत्य कथा ऐकली पाहिजे! अंतःकरणांत आजपर्यंत सांठविलेलें पापरूपी विष मी ओकतें. ऐका—तुम्हांला कोणाला त्यापासून भय नाहीं. मी केवळ आपल्या चित्तशुद्धीसाठीं सांगतें, ऐका. सारंगदेव कुणाचा कोण—माहीत आहे? तो माझा पुत्र; पण सूर्यमळ त्याचे वडील नव्हत !

राय०—सत्य, हिला भ्रम झाला !

तमसा—मला भ्रम झाला असला तरी मी जें कांहीं सांगतें तें खरें सांगतें. हें कांहीं वेडांतलें वरळणें नाहीं.— सारंगाला मेवाडच्या सिंहामनावर बसवावें अशी गुप्त मसलत मी केली होती; पण ती व्यर्थ झाली. पृथ्वीराय युद्धाला आला नसता तर माझा हेतु सफल झाला असता. पृथ्वीरायाला फितुराची बातमी कोणी दिली कळत नाहीं. नाहीं तर महाराज, तो आपणांस ऐन वेळीं येऊन साह्य देता ना व आमचा कटही पाण्यांतल्या बुडबुड्याप्रमाणें विफल होता ना— मला वाटतें ह्या सूर्यमळांनींच—

रायमळ—सूर्यमळ, तूं फितुरी! तूं फितुरी असून—

तमसा—आमच्या कटामध्ये सूर्यमळ जरी अर्धवटपणामुळें सांपडले, तरी त्यांना आपल्या द्रोहाचा परिणाम कळत होता; म्हणून त्यांनीं पृथ्वीरायाला पत्र लिहून चितोडची गादी स्थिर राखण्याची संधि दिली.

पृथ्वी०—बाबा, ही हकीकत खरी आहे.

तमसा—मी खरी हकीकत विदित केली आहे. फितुराचें मूळ मजपासूनच निघालें. तेव्हां मला देहांत प्रायश्चित्त द्या !

रायमळ—स्त्रिया अवध्य असें शास्त्रवचन आहे !

सूर्य०—तमसा, मला मृत्यु येण्यापूर्वी ही कलंककारक कथा कां सांगितलीस ?

तमसा—कां सांगितली?—आजन्मांत पूर्वी मी कधीं पुण्य-कर्म केलें नाहीं; पण आज केलें. स्वामी, तुमची क्षमा मागण्या-इतकी पात्रता मी ठेविली नाहीं. जन्मभर तुम्हांला त्रास दिला. तुमच्यावर वरकरणी प्रेम आहे असें दाखविलें. पण तें केवळ स्वार्थबुद्धीनें. मी पुण्यच कधीं केलें नाहीं तर क्षमा कशी मागूं? पुण्यकारक मोष्टीपासून सुख काय मिळतें त्याचा अनुभव आज मला आला ! किती सुख ! पापकर्मापासून भासमान होण्याच्या

सुखापेक्षां हैं किती स्थिर.—लाखोपटीनें चांगलें! जीवनयात्रेंत आज मी नवीन मार्गाला लागलें. (स्त्रियांचें जिणें किती तुच्छ व कृतघ्न कीं त्याला स्पर्श करून राजदंड स्वतःला दूषित करूं इच्छित नाही.) अस्तु. राहिलेलें आयुष्य परहितासाठीं झटण्यांत घालवून शक्य तितकें पुण्यकर्म करण्याचा मी आतां प्रयत्न करीन. (निघून जाते.)

रायमल्ल—पहारेकरी! ह्या क्षणीं सूर्यमल्लाला बंधनापासून मुक्त करा. (सर्व जातात.)

प्रवेश चवथा.

(स्थळ—राजाचें अंतःपुर. काल—प्रभात.

शूरतान व त्याची राणी.)

शूरतान—प्रिये! तुला वारंवार सांगत होतो कीं नाही? 'उगीच बैस. मनाची तळमळ करूं नको. ईश्वरी नेमाप्रमाणें सर्व कांहीं धीरे धीरे घडून येईल.' पहा बरें, त्याप्रमाणेंच झालें कीं नाही! ईश्वरी घटना अशा सदय दृष्टीनें घडून येत असते. मा कशी घडून येईल हें कांहीं कोणाला कळत नसतें.

राणी—मग त्यांत काय झालें?

शूर०—चितोडचा राणा का व्हावयाला पाहिजे होतें? का तुर्कांचा बादशहा व्हावें अशी तुझी इच्छा होती? थोदा स्वतंत्र झालें; वस झालें. जसा मी राजा, तसे ते राजे. शिवाय मुलीला योग्य वर मिळून मी राणा रायमल्लाचा व्याही झालों. आतां मला असें कळतें कीं, राण्यानें महिन्यानंतर पृथ्वीरायाला मेवाडच्या युवराज पदाचा अभिषेक करण्याचें जाहीर केलें आहे. पहा, या-प्रमाणें पृथ्वीराय मेवाडचा राणा होणार. तारा महाराणी होणार. आणि मी महाराण्याचा सासरा होणार.

राणी—नशिबानें घडून येणाऱ्या गोष्टीबद्दल अभिमान बाळगण्याची तुम्हांला लाज वाटावी! दुसऱ्यानें मिळवून दिलेल्या राज्याचा उपभोग घेण्यापेक्षां तुम्ही वनवासी झालां असतां तरी बरें होतें.

शूर०—स्त्रियांचें समाधान कोणत्याहि प्रकारें होत नसतें, असें म्हणतात तें खोटें नाही, जेव्हां वनवासी होतो तेव्हांहि कुरकूर;

आतां महाराण्यानें व्याही या नात्यानें निमंत्रण केलें आहे आणि राजोपभोग मिळत आहेत, तरीहि आपली तुझी कुरकुर-यावरून सार हेंच निघतें कीं, कुरकुर करणें हा स्त्रियांचा स्वभावच.—‘यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः’— संस्कृत वचन म्हणूं नको ! वरें, तुला हें दुसऱ्यांनीं दिलेलें राज्य नको असल्यास तें जाऊं दे. राज-भोगाचेंही बाजूला ठेवूं. पण तारेला तरी असा सत्पात्र वर मिळता का ?

राणी—परमेश्वरानें आपलें हें घडवून आणलें.

शूर०—योग्य मनुष्यावरच याप्रमाणें परमेश्वर कृपा करीत असतो.

राणी—पण तुम्ही तर तेव्हां या बाबतींत उदासीन होतां ना ?

शूर०—आणि तुझ्याच तत्परतेनें जसें कांहीं हें घडून आलें ! तुझ्या त्रासदायक वक्तृत्वानें रायमल्लाचे वैभवाशीं मात्र संबंध घडून येत होता !

राणी—तें वाईट कशासाठीं ?

शूर०—वाईट ? तारेचा त्या मूर्खाशीं विवाह घडून येत होता ! तसें झालें असतें म्हणजे मग ?

राणी—मोहितसिंह जर यांत विघ्न न आणता, तर लग्न होत होतें कीं नाहीं तें पाहिलें असतें.

शूर०—स्त्रियांची जातच मद्र ! त्यांच्या डोक्यावर गौतम मुनीचें तर्कशास्त्र ठेविलें तरी कांहीं उपयोग होणार नाहीं.—मोहितसिंहानें काय केलें ? जयमल्ल येण्याच्या पूर्वीच तो निघून गेला होता.

राणी—गेला होता खरा. पण मला मागून कळलें कीं तारेच्या अंतःकरणांत तो आपली मूर्ति ठेवून गेला होता.

शूर०—ठीक. आणि तुझ्या हृदयांत नव्हता ठेवून गेला ? गंभीरपणें) तसें होत नव्हतें.

राणी—कां होत नव्हतें ?

शूर०—ती मोहितसिंहाशीं लग्न करीत नव्हती कीं जय-मल्लाशीं करीत नव्हती. तिची नजर चितोडच्या सिंहासनावर होती हें फार पूर्वीपासून माझ्या ध्यानांत आलें होतें. तिला वाटत होतें कधीं ना कधीं पृथ्वीराय सिंहासनावर बसेल. तारा माझी

मुलगी तर खरीच, म्हणूनच मी स्वस्थ बसून तिचे यथायोग्य पालन केले.

राणी—तुम्हीं काय जास्त केले ? ईश्वरी सूत्राप्रमाणे घडून आले.

शूर०--हे बरे आहे तुझे. लोकांनी असे म्हटले की, त्याला नावे ठेवावयाची व आपण मात्र तसेच म्हणावयाचे. बरे, आतां ईश्वरप्राप्त राज्यभोगाला अनुसरून वागा म्हणजे झाले—सूक्ष्म-बुद्धीचे अवलंबन केले असतां स्थूल शरीराला भीति उत्पन्न होत असते.

राणी—(हांसून) ब्रह्मदेवाने तुम्हांला क्षत्रियाच्या जन्माला घातले त्यापेक्षां शास्त्र पठण करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या जन्माला कां घातले नाही ?

शूर०—ही परमेश्वराची चूक तर खरीच, पण त्यापेक्षांही दुसरी मोठी चूक ही की, तुला पुरुषजन्माला घालावयाचे सोडून त्याने तुला स्त्रीजन्माला घातले ! तूं पुरुष झाली असतीस तर ही पृथ्वी अगदीं हालवून सोडली असतीस !

(दोघे जातात. दुसऱ्या बाजूने पृथ्वीराय येतो.)

पृथ्वी—माझी जास्त ऐकण्याची इच्छा नाही. सहज कानीं आले तेवढे बस झाले. समजलों, सर्व समजलों. आमचा उपयोग ऐहिक उन्नतीसाठीं साधन म्हणून करून घ्यावयाचा ! कट ! कट ! ह्या कटांत कोणाला फर्शी पाडावयाचे ? मी तर आपण होऊन त्यांच्या तावडींत सापडलों आहे. —हा मोहितसिंह कोण ? —हा तारेचा प्रियकर ! आणखी किती तिचे होते कोण जाणे ! तसे नसते तर तिच्या शयनगृहांत शिरण्याचे धाडस जयमळ कां करता ? —तसे नसते तर तारेनें राज्यप्राप्तीसाठीं आपल्याला विकून घेतले नसते. कार्कीच्या--तमसेच्या--तोडून ती हकीकत ऐकल्यानंतर आतां ह्या बाबतींत अविश्वास मानण्याचे कांहीं कारण नाही. सर्व कांहीं संभवनीय आहे. तारेचे चरित्र निर्मळ असेल असे वाटत होतें, पण तसें कोठून घडून येणार ? ती जो इतका आदर, भक्ति, सेवा करते, तें काय ? सर्व ढोंग ना ? सर्व स्त्रिया अशाच कृतघ्न काय ? —ही तारा इकडे येत आहे.

(तारा येऊन दारापाशीं संकोचानें उभी राहते.)

पृथ्वी-काय पाहिजे ?

तारा—(बोलत नाही.)

पृथ्वी०—कां ? बोलत कां नाही ?

तारा—आपण कोठें जाणार आहां ?

पृथ्वी०-मी सिरोही राज्यांत जाणार आहे.

तारा-कां धरें ? एकाएकी !

पृथ्वी-कां ? (स्वगत) माझ्याने सांगितल्यावांचून राहवत नाही. (उघड) त्या दिवशीं यमुनेकडून चित्री आली होती, हें आठवतें ना ? तिनें मला भेटावयाला बोलाविलें आहे.

तारा-(अधोमुखानें) मी बरोबर येऊं ?

पृथ्वी-नाहीं.

तारा-असें कां बरें महाराज !

पृथ्वी—तारा, त्याचें कारण समजून कांहीं उपयोग नाही.

तारा-(थोडा विचार करून) महाराज, पूर्वी माझ्याशीं आपण मोकळेपणानें बोलत होतां.

पृथ्वी-ते दिवस सरले.

तारा-प्राणनाथ ! मीं काय बरें अपराध केला !

पृथ्वी-(स्वगत) अगदीं एक नमुना. काकी सुद्धां असेंच बोलत असे.

तारा-प्राणनाथ, अलीकडे मजवर आपलें पूर्वीचें प्रेम, आदर व विश्वास हीं दिसून येत नाहींत.

पृथ्वी-सर्व गोष्टीं कांहीं चिरकाल सारख्या असत नाहींत.

तारा-इतर गोष्टींचें कसेंही असो. पण स्त्रीपुरुषसंबंध चिरकाल सारखा राहावयाचा. तो पाहिजे तर दृढतर होईल पण शिथिल होणार नाही.—या अस्थिर संसारांत पर्वताप्रमाणें अचल, समुद्राप्रमाणें गंभीर व नक्षत्राप्रमाणें उज्ज्वल असा हाच एक संबंध चिरस्थायी असतो. हा संबंध इहपरलोकीं सारखा. परमेश्वरालाही हा संबंध तोडतां येत नाहीं.

पृथ्वी-उं: ! बटवट पुरे कर.

तारा—महाराज, माझ्या हातून आपला कांहीं अपराध झाला असल्यास क्षमा करा. तुम्ही माझे स्वामी, मी आपली दासी. माझे सहस्र अन्याय माफ करणें आपल्याकडे आहे.

महाराज, हात जोडतें; पायां पडतें. मला क्षमा करा.

पृथ्वी—(स्वगत) काकी असेंच बोलत. तंतोतंत एक नमुना. (उघड) तारा!— (दीर्घश्वास सोडतो.)

तारा—(पायांवर डोकें ठेवून) महाराज, सांगा; माझा अपराध सांगा.

पृथ्वी—ऊठ. तारा, तुझा दोष सांगूं? (तारेचे दोन्ही हात धरून उठवितों.) तारा! तूं माझ्याशीं लग्न कशासाठीं केलें?

तारा—आपल्याला सर्व माहीत आहे.

पृथ्वी—(हात जोडून कठोर स्वरांनें) सर्व ठाऊक आहे; पण अशा कांहीं गोष्टी असतील कीं त्या मला माहीत नसतां फक्त तुलाच ठाऊक असतील!

तारा—हें काय बाई?

पृथ्वी—आपला विवाह होण्याच्या पूर्वीच्या गोष्टी तुला आठवतात? तारा! तुला तुझ्या पित्याचें गमावलेलें राज्य पाहिजे होतें, तें मिळालें. तुला एक दास पाहिजे होता, तो मिळाला. आणखी तुला काय पाहिजे? तुझे आईबापांनीं महाराण्याचे ब्याही होण्यासाठीं तुझ्या रूपाचा सांपळा पुढें केला. त्या सांपळ्यांत सांपडून गरीब विचारा जयमल्ल मरण पावला! त्या सांपळ्यांत मलाही धरून ठेवलें.—तुम्हांला जें कांहीं पाहिजे होतें तें मिळत गेलें. आतां आणखी काय पाहिजे? बोला, तें देतो.—हाय परमेश्वरा, स्त्रीरूपाचा सांपळा का तूं करून ठेविला आहेस?

(जातो.)

तारा—प्राणनाथ! आपण काय हें म्हणालां? काळजांत सुरी जशी खुपसावी तसें हें भाषण मला लागत आहे. परमेश्वरा! काय हा दोषाभास!

(जाते.)

प्रवेश पांचवा.

स्थल—प्रभुरायाचें विलासगृह. काल—रात्र.

(प्रभुराय व खुषमस्करे.—नाच चालला आहे.)

प्रभु०—वाहावा! वाहावा! नाचा; आणखी नाचा. तुमच्या रूपावरून व हावभावावरून देह ओवाळून टाकावासा वाटतो.

खुष०—बरोबर; महाराज म्हणतात तें अगदीं खरें आहे.

प्रभु०—जगांतलें सार म्हणजे सौंदर्य; व सौंदर्याचें सार स्त्री !
—हें भरा. (मद्यपात्र पुढें करितो.)

खुष०—हें भरा. (सर्वजण क्रमाक्रमानें दारू पितात.)

प्रभु०—तेराव्या वर्षापासून विसाव्या वर्षापर्यंतच स्त्रियांचे सौंदर्य खरें चांगलें असतें; मग त्यांचें अंग सुटायला लागतें !

खुष०—वा ! किती मार्मिक भाषण !

प्रभु०—मार्मिक म्हणजे ! मी तसा रसिकच आहे ! (चंद्रराज येतो) चंद्रराज, काय बातमी !

चंद्र०—महाराज, चांगली बातमी !

प्रभु०—कोणची ?—कोणची ?

चंद्र०—पृथ्वीराज—

प्रभु०—(स्वगत) माझ्या मनांत जळणारा पृथ्वी ! (उघड)
पृथ्वीशेवाय दुसरी काहीं बातमी नाही ?

चंद्र०—होय महाराज ! रस्त्यांत, घरांत, देवळांत जेथें पहा-
वें तेथें ' पृथ्वीराज ' हें एक नांव ऐकूं येतें. बायका गाणीं गातां-
ना, चारण कविता करतांना हेंच नांव घेतात. सभेंत, मंदिरांत—

प्रभु०—पुरे पुरे ! त्याचें काय झालें ? त्याचा ग्रंथ आटो-
पला काय ?

चंद्र०—असें म्हणूं नका महाराज ! पंधरा दिवसांचे आंत
त्यांना राज्याभिषेक होणार आहे. रायमल्ल त्यांना गादीवर बस-
वितात. आतां पृथ्वीराज महाराज !

प्रभु०—पृथ्वी महाराजा होणार ?

चंद्र०—राण्याचा मुलगा राणा होतो ? यांत आश्चर्य कसलें ?
आणि आपणाला तरी त्यांत दुःख कसलें ?

प्रभु०—पृथ्वीनें माझ्या तोंडचा घास ओढून घेतला ! आ-
णखी विचारतोस दुःख कसलें ? माझी प्रतारणा—प्रतारणा केली !
संगाचा पत्ता नाही. जयमल्ल मेलेला पृथ्वीराज हद्दपार झालेला.
अशा स्थितींत मेवाडच्या गादीवर हक्क माझा ! परंतु प्रतारणा
केली. चोरी—फसवेगिरी ! मीं कोणच्या आशेनें त्याच्या मुलीला
इतके दिवस पोसलें ! बस्स, आज तिला आपल्या वाड्यांतून हाक-
लून देतो.—कोण आहे रे ? (रक्षक येतात.) जा, राणीला येथें
त्या क्षणीं बेड्या घालून घेऊन या.

रक्षक—जसा महाराजांचा हुकूम.

चंद्र०—महाराज !

प्रभु०—चूप रहा. (खुषमस्करे गप्प बसतात.)

चंद्र०—महाराज, मी येतो आतां. (जातो.)

प्रभु०—एवढा कट ! राण्यानें पोराला हद्दपार काय केलें ?

आणि त्याला बोलावून आणून पुन्हां राज्यावर काय बसवितो ?—
केवळ मला आशा लावून फसविण्यासाठीं इतकी लुचेगिरी !—पेला !

खुष०—पेला ! पेला भरा !

प्रभु०—चूप रहा !

खुष०—(हळूहळू) चूप रहा !

प्रभु०—बस्स, आज मी सूड घेईन !—इतकी लुचेगिरी !

रक्षक—(येऊन) महाराज, आणल्या ! (शंखलाबद्ध
यमुना येते.)

प्रभु०—आणलेंस, चांगलें केलें. यमुना !

यमुना—(खालीं मान घालून उभी राहते)

प्रभु०—आज तुझा मी अपमान करणार आहे.

यमु०—अपमान रोजचाच चालला आहे.

प्रभु०—नाहीं, त्यांत कांहीं बाकी राहली असली तर तीही
आज ठेवावयाची नाही. आज तुला जोडे मारून वाज्याच्या
बाहेर हाकलून देणार आहे.

यमुना—तसें करा म्हणजे या यातनांतून तरी सुटेन. आतां
मला ह्या नाहीं सहन होत.

प्रभु०—तुला नुसतें मारून वाज्याच्या बाहेर घालवून उप-
योगीं नाहीं. कुठ्याकडून तुला फाडून खाविलें पाहिजे.

यमुना—महाराज, माझा अपराध काय ?

प्रभु०—अपराध हाच कीं तुझा बाप रायमल्ल आहे ! आणि
तुझा भाऊ पृथ्वी आहे !

यमुना—हाच अपराध ! महाराज, तो अपराध मला कबूल
आहे. त्याबद्दल मला जें शासन करावयाचें असेल तें खुशाल
करा. तुमचा सर्व प्रकारचा जाच मी सहन करतें तें केवळ राय-
मल्लाचीं मुलगी व पृथ्वीरायाची बहीण म्हणून. मला जर तो अप-
मान वाटता तर त्याचा प्रतिकार करण्याची इच्छा केळी असती.

पण मला अपमान वाटत नाही. कारण तुम्ही कसे झालां तरी माझे स्वामी, तुमच्या जाचाचें गाऱ्हाणें मी कोणाजवळ करूं? छे, पतीबद्दल गाऱ्हाणें करणें हें हिंदू स्त्रीचें शील नव्हे. हिंदु धर्मशास्त्र असें म्हणतें कीं, पति कितीही नष्ट असला तरी तो स्त्रीला देवा-प्रमाणें आहे. म्हणून मी सर्व कांहीं सहन करीत आलों आहे. मला कोणच्या गोष्टीचा अपमान वाटला नाही. छाती फाटून गेली तरी सर्व दुःख सहन केलें आहे. हृदय करपून गेलें तरी ओठा-वाटे कोणाजवळ शब्द केला नाही. डोळ्याचें पाणी खळून खळून ते कोरडे झाले तरी सर्व अंतर्त्यामांत साठवून ठेवलों आहे. तसें नसतें तर जिचा बाप राणा रायमल्ल आहे व जिचा भाऊ भुवन-विख्यात पृथ्वीराय आहे ती गोळाभर अन्नासाठीं तुमच्या दारांत पडून राहिली असती असें का आपल्याला वाटतें?

प्रभु०—बरे! तुझ्या ह्या अहंकाराचें आज निर्मूलन करतो. मी जर ह्या वेळीं तुला पायाखालीं तुडवून काढीन तर तुला सोड-विण्यास तुझा बाप तरी येतो का अथवा तो भुवनविख्यात भाऊ तरी येतो का पाहूं? (केस धरून ओढतो व लाथ मारतो; यमुना खालीं पडते. इतक्यांत पृथ्वीराय वेगानें येतो.)

पृथ्वी०—(प्रभुरायाची मानगुटी धरून) प्रभुराय, हें काय? (खुषमस्करे पळून जातात.)

प्रभु०—कोण? पृथ्वीराया! सोडा.

पृथ्वी०—(सोडून, म्यानांतून तरवार बाहेर काढून) घे, आपली तलवार घे.

प्रभु०—तरवार कशासाठीं बाहेर काढली? हें काय? तुम्ही कसे आलां?

पृथ्वी०—षंढासारखा तोंडानें नुसत्या वल्गना कां करीत होतास? वीरासारखा मरण्याला तयार हो. मृत्युलोकावरचा आजचा तुझा शेवटचा दिवस आहे.—काय? तलवार बाहेर काढीत नाहीस? (त्याला गचांडी देऊन खालीं पाडतो व त्याच्या छाती-वर बसून) प्रभुराय, ही आतां तुझी शेवटची घटका आहे. इष्ट देवतेचें स्मरण करावयाचें असल्यास कर. (तरवार सावरतो.)

प्रभु०—(अत्यंत भीतीनें) पृथ्वीराय, क्षमा कर!

पृथ्वी०—क्षमा! यमुनेची क्षमा माग. नरपशो! तिच्या पायां पडून तिच्या पुढें नाक घासून क्षमा माग.

प्रभु०—यमुना, मी तुला हात जोडतो; मला क्षमा कर.

यमुना—दादा! हे कसेही असले तरी माझे स्वामी आहेत. ह्यांना ह्या क्षणीं सोडून दे.

पृथ्वी०—(सोडून आपल्याशीं) स्त्री असून इतकी पति-निष्ठ! शाबास! (उघड) प्रभुराय, ह्या वेळीं तुला सोडून दिलें आहे. पण लक्ष्यांत ठेव, आज केवळ यमुनेच्या कृपेनें तुला जीवदान मिळालें. (धक्का देऊन) लक्ष्यांत राहील का?

प्रभु०—राहील!

पृथ्वी०—यापुढें यमुनेला यत्किंचित् जर त्रास झाला तर तुझें मरण ओढवलेच म्हणून समज; मग यमुनेनें जरी भीड घातली तरी जिवंत राहणार नाहीस. यमुना पृथ्वीरायाची बहिण आहे हें लक्ष्यांत राहील?

प्रभु०—होय राहील!

पृथ्वी०—यमुना, चल; हा व्यसनी लोकांचा अड्डा सोडून दुसऱ्या गृहांत चल. (पृथ्वीराय व यमुना जातात.)

प्रभु०—(दांत चावून) पृथ्वी! बरें आहे!— याचाही सूड घेईन.—योग्य—योग्य सूड घेईन! जर न घेईन तर मी प्रभुरायच नव्हे! (जातो.)

प्रवेश सहावा.

स्थल—उद्यान. **काल**—संध्याकाळ. एकटी तारा.

तारा—संशय! सतीविषयीं पतीच्या मनांत विकल्प! सतीच्या अंतःकरणाला ते संशयाचे उद्गार किती दुःख देत असतील? प्राणनाथ त्या दिवशीं काय म्हणाले? छे, छे; ते उद्गार माझ्या काळजाला घरे पाडीत आहेत. त्या दुःखाच्या वेदना मी कशा सहन करूं? माझें दुःख कोण निवारण करील? ह्या वेदना त्यांचे प्रेमाचे शब्द पुनः ऐकल्याशिवाय कशा राहतील? परमेश्वरा! असा दिवस पुनः उगवेल काय कीं, त्या दिवशीं त्यांचें अंतःकरण स्वच्छ होऊन ते मजवर पूर्ववत् प्रेम करीत आहेत. मी इतकी भाग्यवान् आहे काय?—आई जगदंबे, आज हृदय जास्त कां व्याकुळ होत आहे? माझा उजवा डोळा कां लवतो? त्यांच्या जिवाला कांहीं कमजास्त नाही ना?—परमेश्वरा! काय रे हा संशय? चंद्रावर ढग येऊन तो जसा लोपून जावा त्याप्रमाणें

संशयानें प्रेम नाहीसैं केलें कीं !-खरोखर, मी नीच आहे असेंच त्यांच्या मनानें घेतलें. हाय !-

दासी—(येऊन) युवराणी !

तारा—मी युवराणी नाही; मी नुसती तारा.

दासी—मग राजपुत्री म्हणूं ?

तारा—मला युवराणी म्हणूं नकोस, राजपुत्री असें म्हणूं नकोस. मला फक्त तारा या नांवानें हाक मार. त्यापेक्षा जास्त बहुमान मला नको.

दासी—मला नांवाचा महिमा कळत नाही. मी यःकश्चित् दासी. आजपर्यंत मी जसें म्हणत आलों, तसें पुढें म्हणेन. राजकन्ये, तुमच्या भेटिला एक बाई येऊं इच्छिते.

तारा—कोण बरें ती बाई आहे !

दासी—एक अति दुःखिनी !

तारा—दुःखिनी ! जा, घेऊन ये ! (दासी जाते.) प्राणेश्वरा ! किती भयंकर दोषारोप मजवर केला ? मला राज्य पाहिजे होतें !—प्राणनाथ ! जी कल्पना माझ्या मनाला शिवली नाही ती तुम्ही माझ्यावर लादीत आहां. तारेला वैभवाची लालसा ! (तमसा व दासी येतात.) कोण तुम्ही !

तमसा—मला नाही ओळखलें ?—बरें, ओळख पटण्याची जरूरी नाही !

तारा—बाई, तुम्हांला काय पाहिजे ?

तमसा—तुझ्या कल्याणाची फक्त इच्छा करतें !

तारा—माझे कल्याण ?

तमसा—तुझे कल्याण. तारा, पृथ्वीराय कोठें आहेत ?

तारा—ते सिरोही नगराला गेले आहेत.

तमसा—तूं बरोबर कां गेली नाहीस ?

तारा—मी नाही गेलें.

तमसा—या क्षणीं तिकडे जा.

तारा—बाई, तुम्ही असा उपदेश कां करतां ?

तमसा—सर्वे कांहीं सांगत बसण्याला वेळ नाही. एवढेंच सांगतें कीं, यमुनेचा नवरा प्रभुराय आणि पृथ्वीराय यांचें बरें नाही. प्रभुराय स्वभावानें नीच असून तो त्यांच्या अन्नांत विष घालील किंवा बेसावध पाहून त्यांच्या पोटांत सुरी खुपशील !

तारा—तुम्ही त्याला ओळखतां ?

तमसा—पूर्णपणे ओळखते. तूं बरोबर गेली नाहीस हे ठीक केलें नाहीस. जा, या क्षणीं जा! (जाते.)

तारा—समजलें, समजलें; मघाशीं उजवा डोळा कां लवत होता व हृदय कां कांपत होते त्याचे कारण समजलें. प्राणनाथ, मला कां बरें बरोबर येऊं दिलें नाही? आतां येतें. मला तुम्ही पूर्वीं येऊं देत होतां, पण याच वेळीं कां बरें येऊं दिलें नाही? 'पुनः दृष्टीस पडणार नाहीत' असा ध्वनि माझ्या कानांत कोणी वारं-वारं करीत आहे असें कां बरें वाटते? परमेश्वरा! असा निष्ठुर होऊं नकोस. तारेच्या नेत्रांना आनंद देणारा तो मनोहर मेवाडचा तारा पुनः स्वस्थलीं परत येऊं दे! जातें, मी जातें, त्यांच्याकडे जातें. मी तेथें जाईपर्यंत हे कुळस्वामिनी देवी, त्यांना सुखी ठेव.—प्राणनाथ विपत्तींत असतांना वेडा अभिमान धरून माझ्यानें येथें बसवेल? ते मला कांहीं म्हणाले असोत, मला अभिमान नाही; राग नाही; अपमान नाही; दूषणाची पर्वा नाही. प्राणेश्वरा! मला क्षमा करा. तुमच्या परवानगीशिवाय मी तुमच्याकडे येत आहे याची क्षमा करा. आलें, आलें; मी आपल्या पायांजवळ आलें! (जाते.)

प्रवेश सातवा.

स्थल—प्रभुरायाचें अंतःपुर काल—मध्यान्ह.

(एकटा पृथ्वीराय.)

पृथ्वी०--(फिरत फिरत) हृदय व्याकुळ होऊन चितोडाकडे परत जाण्यास उत्सुक झालें आहे! त्या शुद्ध हरिणाक्षीचे डोळे घराकडे मला ओढून घेत आहेत. तारा! मी भ्रमानें, अविचारानें तुला कांहीं तरी बोललों, पण तें मनाशीं धरूं नको! माझ्या अविचाराबद्दल मला क्षमा कर. प्राणेश्वरी, मी जन्मापासून असा उतावळा आहे.

प्रभु०—(येऊन) काय? पृथ्वीराय, तुम्ही आज जाणार ?

पृथ्वी०—होय. आजच.

प्रभु०—हें परक्याचें घर समजूं नका. आपलेंच आहे. आणखी दोन दिवस तरी रहा.

पृथ्वी०—नाहीं, आज गेलेंच पाहिजे.

प्रभु०—(स्वगत) आज गेलेंच पाहिजे काय ? बरें आहे. कायमची रवानगी करतो ! (उघड) समजलों. वहिनीसाहेबांनी लक्ष ओढून घेतलें आहे वाटतें.

पृथ्वी—प्रभुराय, तुमचा तर्क बरोबर आहे.

प्रभु०—(स्वगत) या जन्मांत तारा तुला कशाची भेटते !

यमुना—(येऊन) दादा, जायचेंच का ?

पृथ्वी—ताई, आतां जायचेंच.

यमुना—बरें, जेवून जा. मी आज आपल्या हातानें पक्कानें केलीं आहेत. ताट वाढून घेऊन येतें. (जाते.)

प्रभु०—सिरोहीच्या उत्तम आचाऱ्याच्या हातानें आतांच तयार करविलेले मोदक ह्या क्षणीं तुमच्याकरितां आणले आहेत. पहा त्यांचा घाट कसा आहे ? तसेंच थोडा स्वाद पहा.

पृथ्वी—धा; बरोबर घेऊन जातो.

प्रभु०—थोडें येथें तर खाऊन पहा. माझ्यासमोर खाल्ल्या-शिवाय मला नाहीं बरें वाटावयाचें.

पृथ्वी—छे, आतां खाण्याला वेळ नाहीं.

प्रभु०—खाल्ल्याशिवाय मी कांहीं जाऊं देणार नाहीं.

पृथ्वी—आणा तर इकडे. उशीर नको.

प्रभु०—हें ध्या. (मोदक देतो; पृथ्वीराय खातो.) कसा काय स्वाद !

पृथ्वी—चांगला--पण थोडा कडू.

प्रभु०—(स्वगत) पृथ्वीराय, इतक्या दिवसांनीं आज माझी इच्छा पूर्ण झाली.

पृथ्वी—अभिषेकसमारंभाला तुम्ही याल ना ?

प्रभु०—जरूर.

पृथ्वी—माझे डोकें कां फिरायला लागलें !

प्रभु०—(स्वगत) पडलें; औषध लागूं पडलें.

(यमुना वाढलेलें ताट घेऊन येते.)

पृथ्वी—यमुना ! डोकें फिरतें.—पाणी आण.

यमुना—डोकें फिरतें ! कशानें ? (जाते.)

पृथ्वी—प्रभुराय, खरें सांग, मला फसवून विष दिलेंस काय ?
(यमुना पाणी आणते.)

यमुना—हें घे पाणी.

पृथ्वी----(पाणी फिऊन) प्रभुराय, खरें सांग.

प्रभु०—पृथ्वीराय, खरें सांगतो--तूं आज जो मोदक खाल्हास तो विषयुक्त होता. आतां लपविण्याचें कांहीं कारण नाही.

पृथ्वी----विषयुक्त ! कां ? विष कोणी दिलें !

प्रभु०---मीं दिलें.

पृथ्वी----प्रभुराय ! जन्मांत आजच तूं खरें बोललास काय ? तूं क्रूर आहेस, हलकट आहेस, हें मी ओळखून होतो; पण तुझा स्वभाव इतक्या पल्ल्याला गेला असेल असें वाटत नव्हतें.

प्रभु०—पृथ्वीराय ! तूं माझा अनेकवार अपमान केला होतास; त्याचा सूड घेतला. तुझ्या कीर्तीचे व शौर्याचे पवाडे लोक गात, ते माझ्या कानाला गोड लागत नसत. तुझी हत्या करण्याचा माझा फार दिवसांचा निश्चय होता. पृथ्वीराय, आज तुझा सूड उगविला !

पृथ्वी—प्रभुराय ! फार चांगला सूड घेतला ! तूं यमुनेचा पति आहेस. आणखी काय बोलूं ?

यमुना—वैद्याला आणूं काय ?

प्रभु०—मीं घातलेलें विष पाहून टाकण्याचें सामर्थ्य असणारा वैद्य या त्रिभुवनांत मिळणार नाही.

पृथ्वी०—वैद्य कशाला आतां आणतेस ?--यमुना ! मला सोडून दूर जाऊ नकोस. मला मृत्यु येण्याला आतां विलंब नाही. चोहोंकडे आतां अंधार दिसूं लागला.

प्रभु०—बरोबर. यमुना, फार वेळ लागणार नाही. प्रिये, तुझा दादा फार गर्व करीत असे, पण आतां !

यमुना—(गुडघे टेकून) हे परमेश्वरा ! रक्षण कर. माझे स्वामी मनुष्य कीं नरकांतले कीटक हें कळत नाही. यांना मनुष्य म्हणावें तर इतके नीच व इतके दुष्ट आहेत कीं, आपल्या घरीं आलेल्या अतिथीला—एक वेळां ज्यानें जीवदान दिलें त्याला—विषमिश्र अन्न घालणारे का मनुष्य म्हणावे ! ह्यांच्याकडे आलेला अतिथि किती उदार, किती शूर, किती कीर्तिमान् ! यांना मनुष्य कसें म्हणावें ? यांना पाहून दुष्ट सर्प सुद्धां लाजून आपल्या बिळांत जातील !

पृथ्वी—यमुना ! यमुना !

प्रभु०—यमुना, तुझा दादा हाक मारतो आहे. अग, त्याला एकदा 'दादा' म्हणून हाक मार. (जातो.)

पृथ्वी०—यमुना! यमुना! माझी तार्ई!

यमुना—(पृथ्वीरायाचें मस्तक मांडीवर घेऊन) दादा, क्षमा कर. माझ्या पत्रावरून माझ्या घरीं येऊन दोन दिवस पाहुणचार घेत असतां माझ्या पतीच्या हातून तुझी अशी दशा व्हावी! तूं मला ऐन वेळीं येऊन वांचविलें, परंतु मी मात्र तुझें कांहीं रक्षण करूं शकलें नाहीं. (रडूं लागते.)

पृथ्वी०—तार्ई, रडूं नकोस. माझें एक मागणें—तारेला सांग. —मी मरणाचे वेळीं—इच्छा केली--तारेची क्षमा—यमुना,--डोळ्या-पासून हें जग चाललें.—मात्र माझें मागणें तारेला सांग. विसरूं नको. मी चा-ल-लों. (मरतो.)

यमुना—(मोठ्यानें) दादा! दादा!--गेला. प्राणदीप माल-वला! सोन्याचा पिंजरा सोडून सवड पाहून पक्षी उडून गेला! आतां पिंजऱ्याला नुसतें मांडीवर घेऊन काय करूं. (मस्तक जमिनीवर ठेवून उभी राहून) जा; दादा, जा! अमरलोकीं जा. आम्ही मागून येतो. तूं ह्या मृत्युलोकीं औदार्य, वीर्य व स्नेह या गुणांचा आधार होतोस. जा. तुझ्या यशाचे पवाडे राजस्था-नांत भाट, चारण, कवि रस्त्यांतून, घाटांतून, व गिरीकंदरांतून, आणि अरण्यांतून गात फिरतील. जा, स्वर्गलोकीं जा!--हें कोण येत आहे?—आली, तारा आली!

तारा—(येऊन) वन्सं, माझे प्राणेश्वर कोठें आहेत? माझे जीवितेश्वर कोठें आहेत? (यमुना बोलत नाहीं.) हें येथें काय? प्राणेश्वरा! या भुईवर तुम्ही असे कां पडलां?—कां? बोलत कां नाहीं? वन्सं—

यमुना—तारा, तारा! आतां काय पहातेस? पृथ्वीराय ह्या भूतलावर नाहीं!

तारा—वन्सं, काय म्हणतां? प्राणेश्वर भूतलावर नाहींत?

यमुना—काय बोलूं! तुझ्या पतीची हत्या—हत्या केली.

तारा—हत्या! हत्या कोणी केली?

यमुना—हाय, तारा! या हतभागिनीच्या पतीनें केली.

तारा—ती कशी?

यमुना—(रडत) विष घातलें ग विष घातलें!

तारा—विष! विष—म्हणूनच ते गेले. खरें खरें. सर्व शरि-रांतील रक्त मस्तकांत साठलें आहे. ओळखतांसुद्धां येत नाहींत.

गेले! प्राणेश्वर गेले!

यमुना—होय. तारा मीं तुझ्या पतीचा प्राण गमाविला.

तारा—गेले आं! एवढा अभिमान!-पुनः माझ्याशीं एक शब्दही बोलले नाहीत कीं दर्शनही दिलें नाहीं. मी इतकी का अपराधी?

यमुना—तारा, मरतांना दादा म्हणाला, “ तारेला सांग कीं, मी मरणाचे वेळीं तुझी क्षमा मागितली.”

तारा—क्षमा! खोटी गोष्ट. वन्सं, खोटी गोष्ट. ते मोठे अभिमानी, निष्ठुर; न बोलतां निघून गेले.--प्राणनाथ! ह्या वेळीं कां फसविलें! मला कधीं डोळ्याच्या आड केलें नाहीं. पण ह्याच वेळीं असें कपट कसें केलें? उत्तम! मला फसवा पण मी तुम्हांला पाहीन. आलें-वनांत, समुद्रांत, पर्वतावर, कोठेंही असा. मी तुमच्याबरोबर येणार. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ शोधून तुम्हांला हुडकून काढीन. मला टाकून तुम्ही कोठें जाल? मी रडत येथें बसणार नाहीं. येईन. पाणी असो, अग्नि असो, दुर्गम मार्ग असो, प्रलय होवो, मी येईन. सुखांत. दुःखांत; संकटांत, ऐश्वर्यांत, ज्ञानांत, अज्ञानांत, जगतांना, मरतांना तारा तुमच्याबरोबर येईल. मला कोण आडकाठी करतें पाहतें.

(छातींत सुरी खुपसून घेऊन पृथ्वीरायाच्या पायांजवळ पडते.)

यमुना—तारा! तारा! हें काय केलेंस?

तारा—सतीला योग्य तेंच केलें. हे मृत्यू! तूं किती दयाळु! किती गोड! भावाप्रमाणें तूं मला पतीकडे घेऊन चाललास. तूं खरोखर सतीचा मित्र आहेस. (यमुनेला) वन्सं, मला निरोप द्या. मी पतीकडे चाललें.

यमुना—तारा, हें काय केलेंस?

तारा—नूतन समागम-दिन! वन्सं आमचा नवीन समागमाचा दिवस! (सहास्य मृत्यु!)

यमुना—अंधार! अंधार! चोहोंकडे अंधार झाला! (पडते)

पांचवा अंक समाप्त.

